

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Eminli Ülviyyə Arzu qızı

“Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda

MAGİSTR DISSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM 060403 “Maliyyə”

İxtisasın şifri və adı: “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:
dos.Hasilov T.S

Magistr proqramının rəhbəri:
prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:
i.e.d. Ələkbərov Ə. Ə.

B A K I - 2 0 1 6

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....3

Fəsil I. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin mahiyyəti və əhəmiyyəti.....6

1.1. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti, tərkibi və quruluşu.....6

1.2. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın müəyyən edilməsi (normalaşdırılması).....14

1.3. Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbələri.....28

Fəsil II. Müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin təşkili və dövriyyə vəsaitlərindən istifadə üzrə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə qaydaları.....34

2.1. Maliyyə nəzarətinin təşkili zəruriliyi və əhəmiyyəti.....34

2.2. Maliyyə nəzarətinin üsul və formaları.....40

2.3. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən istifadə üzrə maliyyə nəzarətinin təşkili.....55

Fəsil III. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti.....60

3.1. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolu.....60

3.2. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....70

N Ə T İ C Ə v ə T Ə K L İ F L Ə R.....78

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ.....85

XÜLASƏ

SUMMARY

PEZİOME

REFERAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dövriyyə vəsaitləri istehsalın mühüm ünsürüdür. O, istehsalı zəruri maliyyə resursları ilə təmin edir, müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyinə şərait yaradır. Müəssisənin ahəngdar, davamlı və məhsuldar fəaliyyəti onun dövriyyə vəsaitlərinin sabitliyindən asılıdır. Vəsaitlərin çatışmazlığı müəssisənin də fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına, icrası nəzərdə tutulan, lakin icra olunmamış proqramların sayının artmasına gətirib çıxara bilər.

Dövriyyə aktivlərinə tələbatın müəyyən olunması müəssisənin fəaliyyətinin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur ki, bu tələbatın optimal həddi müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyini, maksimal işgüzar aktivliyini, istifadədən kənar pul vəsaitinin aradan qaldırılmasını təmin etməlidir.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması sahibkarlığın inkişafı baxımından qarşıya qoyulmuş aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Çünki dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin yaxşılaşdırılması investisiyaların da həcmnin artmasına səbəb olur.

Dövriyyə aktivlərinin təhlili zamanı onlardan səmərəli istifadə olunmasını aşkara çıxarmaq üçün aktivlərin dövr müddəti, dövretmə sürəti, vəsaitin dövriyyəyə cəlb olunması, debitor borclarının vəziyyəti, debitor borcunun dövriyyə aktivlərinin məcmunda xüsusi çəkisi, əmtəə-material ehtiyatlarının dövriyyəsi və s. kimi göstəriciləri ətraflı şəkildə öyrənmək lazımdır.

Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirilməlidir: yoxlama zamanı müəssisə rəhbərinin əmri ilə təsdiq olunmuş siyahıda adı olmayan işçilərə, orada işləməyən şəxslərə və əvvəlki avans üçün hesabat verməyən təhtəlhesab şəxslərə kassadan nağd pul verilməsi əməliyyatları xüsusi diqqətlə yoxlanılmalıdır; ezamiyyə xərclərinin rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqəli sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi diqqətlə təhlil olunmalıdır; vergiyə cəlb etmə məqsədi ilə norma həddində və normadan artıq sərf edilmiş nümayəndəlik xərclərinin analitik uçotu təşkil olunmalıdır; dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə

üçün işlənib hazırlanan tədbirlər planı sintetik və analitik təhlil materiallarına uyğun olmalıdır; auditor yoxlama zamanı yoxlamanı dövriyyə vəsaitləri ilə əlaqəsi olmayan materiallarla yükləməməlidir və s.

Bütün qeyd etdiklərimiz dövriyyə vəsaitlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün maliyyə nəzarəti sisteminin əhəmiyyətini artırır. Bazar iqtisadiyyatı dövründə müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin təşkilində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi nəzarətin ən müasir mexanizmlərinin tətbiqini, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini, yeni struktur bölmələrinin yaradılmasını, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini, təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dövriyyə aktivlərinin iqtisadi mahiyyəti, ona tələtin müəyyən olunması, maliyyələşdirilmə mənbələri, səmərəliliyinin artırılması və bu istiqamətdə maliyyə nəzarəti üzrə görülən tədbirlər yerli və xarici tədqiqatçıların, alimlərin fikirləri, tədqiqatları ilə əks olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi – müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı elmi baxımdan əsaslandırılmış təkliflər hazır etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri dedikdə, tədqiqatın məqsədinə nail olmaq üçün qarşımıza çıxan vəzifələr başa düşülür:

- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti, tərkibi və quruluşunun araşdırılması;
- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın müəyyən edilməsi (normalaşdırılması) qaydasının öyrənilməsi;
- ✓ Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbələrinin təhlili;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin təşkili zəruriliyi və əhəmiyyətini araşdırmaq;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin üsul və formalarını tədqiq etmək;
- ✓ Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən istifadə üzrə maliyyə nəzarətinin təşkili qaydalarını araşdırmaq;

- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolunu təhlil etmək;
- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyini artırmaq üçün maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini araşdırmaq tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin təhlilində onların dövretmə surəti, dövretmə müddəti, onlardan səmərəli istifadə yolları, dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirməsi üzrə bir sıra istiqamətlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin nəzəri əsaslarını bir çox yerli və xarici maliyyə və iqtisadiyyat üzrə tədqiqatçıların elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyi, Prezident fərmanları, sərəncamlar və s. təşkil edir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, 86 səhifə həcmində yerinə yetirilmişdir.

FƏSİL I. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN MAHIYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ.

1.1. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti, tərkibi və quruluşu

Müəssisənin istənilən istehsal prosesi əsas və dövriyyə kapitalını təmsil edən istehsal vasitələri ilə işçi qüvvələrinin birləşməsinin nəticələridir.

Dövriyyə vəsaitləri istehsalın mühüm ünsürüdür. Onlar yenidən nağd pula çevrilə bilən və bir il ərzində istifadə olunan vəsaitlərdir. O, istehsalı zəruri maliyyə resursları ilə təmin edir, müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyinə şərait yaradır.

Müəssisənin ahəngdar, davamlı və məhsuldar fəaliyyəti onun dövriyyə vəsaitlərinin sabitliyindən asılıdır. Vəsaitlərin çatışmazlığı müəssisənin də fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına, icrası nəzərdə tutulan, lakin icra olunmamış proqramların sayının artmasına gətirib çıxara bilər.

Əvvəllər dövriyyə vəsaitlərinin tərkibinə yalnız əmək əşyaları və digər material dövriyyə aktivləri daxil edilirdi. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq onların tərkibi də genişləndi və qısamüddətli qiymətli kağızlar, qısamüddətli borclar kimi yeni növlər də onun tərkibinə daxil olundu. Bu dövriyyə vəsaitləri istehsalla birbaşa bağlı olmayıb $P-P^1$ sxeminə əsasən dövr edirlər. Burada P – dövriyyənin əvvəlində pul vəsaitlərini, P' – dövriyyənin sonunda pul vəsaitlərini ifadə edir. Yəni, qeyd olunan dövriyyə vəsaitləri yalnız tədavül sferasında və pul formasında mövcud olurlar.

Məlumdur ki, dövriyyə aktivlərinin başlıca əlaməti forma dəyişdirməsidir. Lakin artıq bu xüsusiyyət vacib əhəmiyyət daşımır, çünki pul vəsaitləri kimi dövriyyə vəsaitləri dövr edən zaman forma dəyişdirmirlər.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda bir çox hallarda dövriyyə aktivləri və dövriyyə kapitalı anlayışları eyniləşdirilir. Onların fərqlərini mühasibat balansında görmək olar. Belə ki, dövriyyə aktivləri məntiqi baxımdan mühasibat balansının aktivlərində öz

əkisini tapır. Dövriyyə kapitalı isə passiv balansda əks olunur. Çünki onlar dövriyyə aktivlərinin formalaşmasında maliyyə resursu mənbəyi kimi çıxış edirlər.

Həm dövriyyədən kənar, həm də dövriyyə aktivləri öz dövriyyəsinə pul formasında başlayır. İlkinin pul formasına çevrilməsi bir neçə il ərzində baş versə də, dövriyyə aktivlərinin pul formasına çevrilməsi bir istehsal-kommersiya tsikli başa çatdıqdan sonra baş verir.

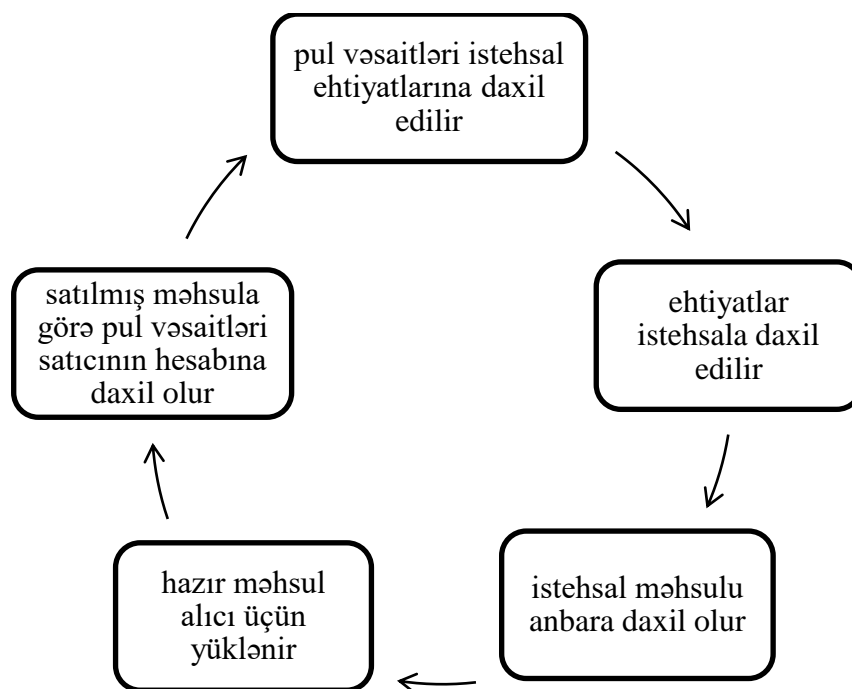
Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi bir-birilə üzvi şəkildə əlaqəli olan, birinin digəri üçün şərt olduğu 3 mərhələdən ibarətdir. Bu mərhələlərin ardıcılığı tədavül-istehsal-tədavül formasındadır. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə daha aydın formada aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$\underbrace{P - \dot{I}E \dots}_{I} \underbrace{\dot{I}P \dots}_{II} \underbrace{HM - P^1}_{III}$$

Pul vəsaitləri (P) istehsal ehtiyatları almaq məqsədilə istehsala daxil olunur. Sonra isə alınan ehtiyatlar ($\dot{I}E$) istehsala daxil edilir. İstehsal məhsulu ($\dot{I}P$) anbara daxil edilir. Dövriyyənin sonrakı mərhələsində hazır məhsul (HM) alıcılara yollanır. Satılan məhsul üzrə pul vəsaiti (P^1) satıcının hesabına daxil olur. Sonradan isə bu dövriyyə yenidən başlayır. [6, səh 211]

Dövriyyə aktivlərinin tam dövriyyəsinə sxem şəklində Sxem 1.1.1-də göstərildiyi kimi təsəvvür etmək olar:

Sxem 1.1.1. Dövriyyə aktivlərinin tam dövriyyəsi

Dövriyyə vəsaitlərinə belə bir tərif də vermək olar: “Dövriyyə vəsaitləri - dövriyyə istehsal fondlarının və tədavül fondlarının yaradılması üçün avans edilən pul vəsaitlərinin məbləğidir.”

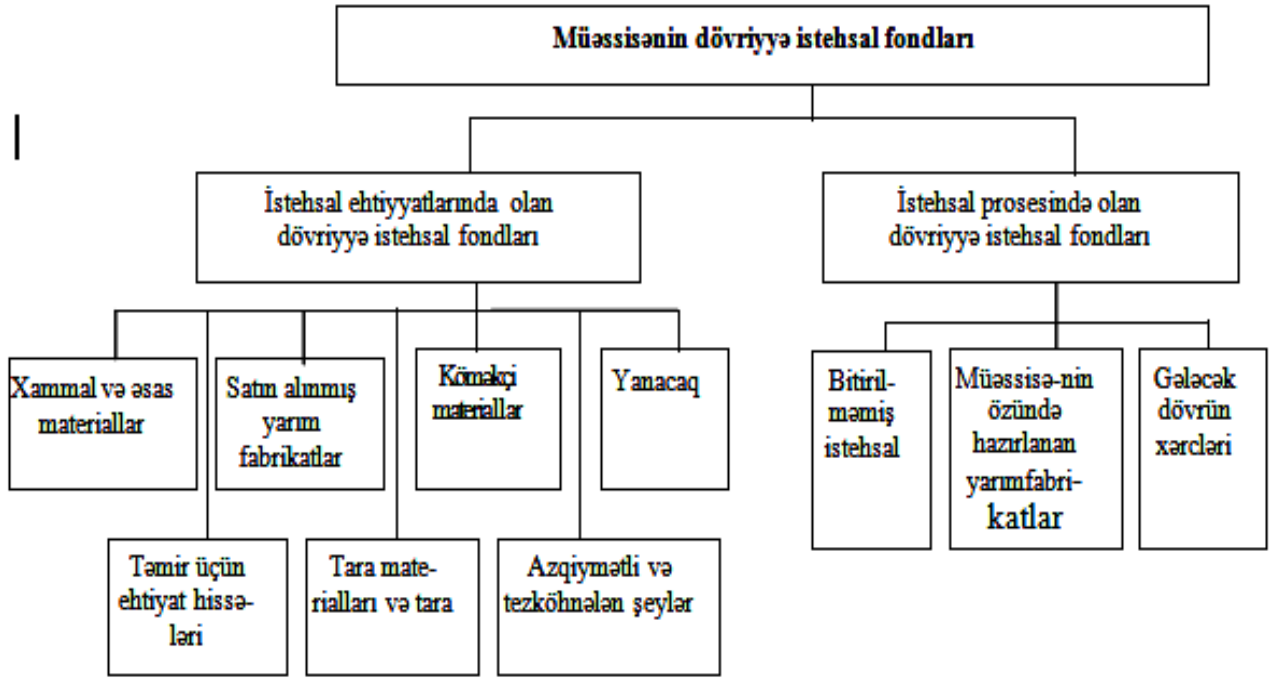
Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə və tədavül fondlarına ayrılması həm elmi – nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəş edir. Yəni, əgər dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə fondları hissəsi bilavasitə istehsalla əlaqədirdə, tədavül fondları istehsal olunmuş məhsulun istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqəli xərcləri ifadə edir.

Dövriyyə fondları istehsal fondlarının ikinci tərkib hissəsidir. Dövriyyə istehsal fondları istehsal prosesində yalnız bir dəfə iştirak edərək öz dəyərlərini istehsal olunan məhsulun üzərinə birdəfəlik və tamamilə keçirirlər, əsas fondların amortizasiyası ilə birlikdə əmtəədə maddiləşmiş köhnə dəyəri ifadə edirlər. İstehsal prosesində həmin köhnə dəyərə yeni yaradılmış dəyər əlavə edilir. Onlar istehsal prosesində öz natural-əşya formasını da dəyişir. Dövriyyə fondlarına əmək predmetləri, avadanlığın təmiri üçün ehtiyat hissələri, az qiymətli və tezaşınan alətlər, inventar, xammal, materiallar, dəstləşdirici materiallar, gələcək dövrün xərcləri və s. aiddir. Dövriyyə fondları istehsal ehtiyatında olan və istehsal prosesində olan

dövriyyə fondlarına ayrılır. Müəssisənin dövriyyə fondlarını sxematik olaraq Sxem 1.2-də olduğu kimi göstərə bilərik.

Sxem 1.1.2. Müəssisənin dövriyyə istehsal fondları

Əmək cisimlərinin istehsal ehtiyatları dövriyyə istehsal fondlarının birinci hissəsini təşkil edir. İstehsal ehtiyatları istehsalçı müəssisə tərəfindən alınmış, şəxsi əmlakı kimi istehsal prosesi üçün hazırlanmış və istehsalın fasiləsizliyini təmin etmək üçün həmin prosesə daxil olmağı gözləyən vəsaitlərdir.

İstehsal ehtiyatlarının miqdarı həm mütləq, həm dəyər və həm də nisbi ölçülərlə müəyyən oluna bilər.

Mütləq ölçü dedikdə, ölçülə bilən fiziki vahidlər nəzərdə tutulur, məsələn ton, sentner, metr, ədədlə və s. Mütləq ölçülərlə istehsal ehtiyatlarının miqdarının müəyyən olunması anbar təsərrüfatının effektiv təşkilinə, maddi-texniki təchizatın planlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə kömək edir.

İstehsal ehtiyatlarının həcmi dəyər ölçüsü ilə qiymətləndirərkən ehtiyatın mütləq həcmi onu təşkil edən material vahidinin qiymətinə vurmaq lazımdır. Dəyər ölçüsü ilə istehsal ehtiyatlarının miqdarının hesablanması istehsalın dəyər

göstəricilərinin planlaşdırılmasında, istehsalın rentabelliyyənin hesablanmasında, maliyyə planının tərtibində və s.-də əhəmiyyətlidir.

İstehsal ehtiyatlarının nisbi ölçülərlə müəyyən olunmasında ehtiyatın kütləsi və dəyəri heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

İstehsal ehtiyatlarının əsas hissəsini xammal və materiallar təşkil edir.

Xammal - malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və müəssisənin tələbatlarını ödəmək üçün istifadə edilən və istifadə müddəti 1 ildən az olan vəsaitlərdir. Məsələn, müxtəlif filizlər, qeyri-filiz qazıntıları, yun, pambıq və s. nəzərdə tutulur.

Material isə sənayedə emaldan keçirilən ehtiyatlardır, məsələn, metal prokatı, taxta-şalban və parça kimi əmək cisimlərini aid edə bilərik. Materiallar istehsal prosesindəki rollarına görə əsas və köməkçi materiallar kimi təsnif olunurlar. Əsas material hazırlanan məhsulun istehsalında ana maddə kimi çıxış edir. Məsələn, parça - geyim fabriki üçün, metal - maşınqayırma zavodları üçün əsas material hesab olunur.

Köməkçi materiallar isə istehsalın daha effektiv həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır. Bu materiallar üzrə xərclər gələcək dövrlərdə hazırlanacaq məhsulun maya dəyərinə daxil edilir.

Yanacaq dövrüyyə fondları tərkibində yanacaq ayrıca uçota alınır.

İstehsal ehtiyatlarına həmçinin, yarımfabrikatlar, istehsalın kooperativləşdirilməsi yolu ilə alınan və həmin müəssisədə hələ istehsal prosesinə daxil edilməyən detallar, tara materialları və tara, əsas fondların cari təmiri üçün lazım olan ehtiyat hissələri, az qiymətli və tez işlənilib xarab olan, yəni bir ildən artıq işlənilib bilməyən və az qiymətli olan alətlər və təsərrüfat vəsaitləri daxil edilir.

İstehsal prosesində olan dövrüyyə istehsal fondlarına bitirilməmiş istehsal, müəssisənin özündə hazırlanan yarımfabrikatlar və gələcək dövrlərin bəzi xərcləri, o cümlədən yeni məhsul istehsalının mənimsənilməsi üçün çəkilən xərclər daxil edilir.

Yarımfabrikatlar – müəssisənin bir hissəsində hazırlanan, sonra həmin müəssisənin digər hissələrində və ya başqa müəssisələrdə istehsalda istifadə olunan məhsullardır.

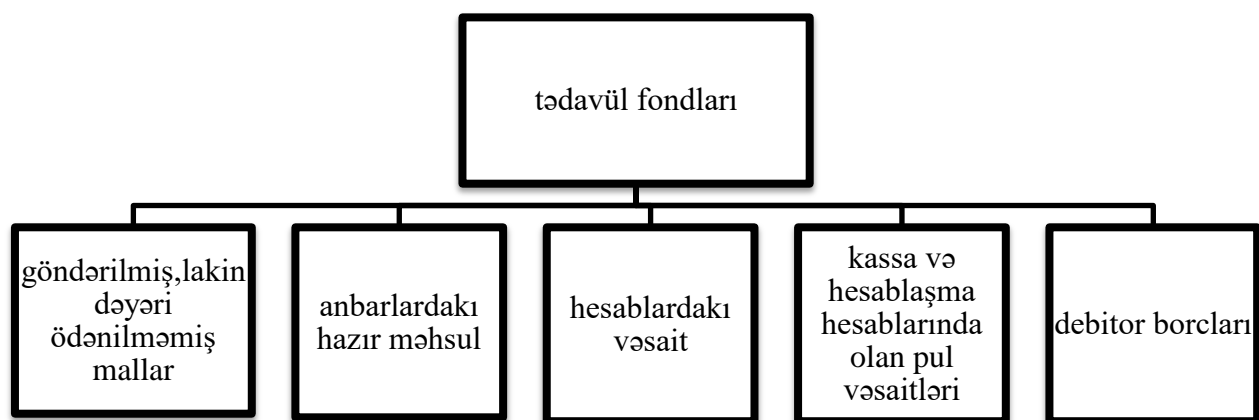
Bitirilməmiş istehsal - işlənilib hazırlanma prosesində olan və ya iş yerində işlənilib hazırlanmağı gözləyən əmək cisimləridir.

Hazır məhsulu dövriyyə fondlarına aid etmək doğru deyil. Onlar tədavül fondlarına aid olunur.

Dövriyyə fondlarının təxminən 70 %-ni istehsal ehtiyatları, 25 %-ni bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikatlar, 5 %-ni isə gələcək dövrün xərcləri təşkil edir.

Hər bir müəssisənin tədavül prosesinə xidmət edən tədavül fondları da vardır. Tədavül fondları məhsulun satışı ilə bağlı olan firmanın kommersiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərdir. Tədavül fondlarının bir hissəsi müəssisənin anbarlarında yerləşdirilərək, qablaşdırmanı, komplektləşdirməni, alıcıya göndərilməsini gözləyir. Qalan hissə isə alıcıya göndərilmiş, yolda olan və ya alıcıya çatan ancaq hələlik haqqı ödənilməmiş hazır məhsullardır. Müəssisənin banklarda olan hesablaşma hesablarındakı və müəssisənin kassasındakı pul vəsaitləri də tədavül fondlarına daxil edilir. Tədavül fondlarının tərkibi Sxem 1.3-də göstərilmişdir.

Sxem 1.1.3. Tədavül fondlarının tərkib elementləri.

İstehsal prosesində dövriyyə fondları tədavül fondlarına çevrilir, onlar da reallaşdırıldıqdan sonra pul formasını alır. Müəssisənin məhsul satışından əldə etdiyi pulun xeyli hissəsi yenidən əmək predmetlərinin alınmasına, əmək haqqına sərf edilir

və proses yenidən təkrar olunur. Yəni, dövriyyə fondları və tədavül fondları ardıcıl şəkildə bir-birini əvəzləyir. Bu səbəbdən də bu fondlar dövriyyə vəsaitləri adı altında birləşdirilir. Qeyd olunanlara əsasən dövriyyə vəsaitlərinə belə tərif vermək olar ki, dövriyyə vəsaitləri - dövriyyə fondlarının və tədavül fondlarının dəyər göstəricisi ilə ifadə olunmuş məcmusundan ibarət olub, həm istehsal, həm də tədavül prosesinə xidmət edir.

Müxtəlif əlamətlərə görə dövriyyə vəsaitlərinin təsnifləşdirilməsi həm nəzəri, həm də praktiki xarakter daşıyır. Dövriyyə aktivləri tərkibinə, mövcudluq formasına, əmələgəlmə mənbələrinə, likvidlik səviyyəsinə, fəaliyyət növlərində iştirakına, müəssisəyə mənsubiyyətinə görə təsnif oluna bilər. Bu təsnifləşdirmə əlamətlərinə və onlara əsasən dövriyyə aktivlərinin necə qruplaşdırıldığına nəzər salmaq.

İstehsal prosesində roluna görə dövriyyə vəsaitləri dövriyyə fondları və tədavül fondlarına ayrılır ki, onların da təsnifatı yuxarıda Sxem 1.2 və Sxem 1.3-də göstərilmişdir.

Dövriyyə aktivlərinin təsnifat əlamətlərindən biri də onların mövcudluq forması ilə bağlıdır. Mövcudluq formasına görə dövriyyə aktivlərini qeyri-monetar dövriyyə aktivləri (materiallar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri, hazır məhsul) və monetar dövriyyə aktivləri (verilmiş avanslar, debitor borcları, qısamüddətli qiymətli kağızlar, qısamüddətli paylar, pul vəsaitləri və ekvivalentləri) olmaqla 2 qismə ayırırlar.

Dövriyyə vəsaitləri normalaşdırma ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- ❖ Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitləri – onlar üzrə normativlər qoyulur.
- ❖ Normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaitləri –dövriyyə vəsaitlərinin miqdarına nəzarət normativlər üzrə yox, faktiki məlumatlar əsasında həyata keçirilir.

Formalaşma mənbələrinə görə dövriyyə aktivləri müəssisənin öz dövriyyə vəsaitləri, onlara bərabər tutulan dövriyyə vəsaitləri, borc alınan dövriyyə vəsaitləri, cəlb edilən dövriyyə vəsaitləri kimi qruplaşdırılır.

Likvidlik baxımından dövriyyə vəsaitləri yüksək likvidli, tez realizə olunan vəsaitlər, zəif realizə olunan vəsaitlər kimi təsnif olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin digər bir təsnifat əlaməti isə kapital qoyuluşu riskidir. Bu baxımdan dövriyyə vəsaitləri minimal riskli investisiyalar, az riskli investisiyalar, orta riskli investisiyalar və yüksək riskli investisiyalara ayrılır.

Neft - kimya müəssisələrində dövriyyə vəsaitlərinin təxminən 65%-ni dövriyyə fondları təşkil edir ki, onların da 60%-i istehsal ehtiyatlarından ibarət olur. Maşınqayırma sahəsində isə dövriyyə vəsaitlərinin 80%-ni dövriyyə fondları təşkil edir. Onun da 60%-i istehsal fondlarının payına düşür. Ümumiyyətlə, məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində istehsal fondlarının payı daha çoxdur. Bunu “Azərsun Holding” MMC misalında Cədvəl 1.1.1-də nəzərdən keçirə bilərik [23]:

Cədvəl 1.1.1. Azərsun Holding MMC və onun törəmə müəssisələrinin 31 dekabr 2014-cü il tarixində başa çatan il üzrə konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarına əsasən dövriyyə vəsaitləri.

Azərsun Holding MMC-nin 31 dekabr 2014-cü il tarixində başa çatan il üzrə dövriyyə aktivləri	Həcmi, AZN	Ümumi həcmdə nisbəti, %
Bioloji aktivlər	89,710	1
Mal-material ehtiyatları	174,461,667	63
Ticarət və digər debitor borcları	59,513,110	21
Əlaqəli tərəflərdən alınacaq məbləğlər	32,432,431	12
Pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	8,659,095	3
Cəmi	275,156,013	100

1.2. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın müəyyən edilməsi (normalaşdırılması)

Dövriyyə aktivlərinə tələbatın müəyyən olunması müəssisənin fəaliyyətinin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur ki, bu tələbatın optimal həddi müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyini, maksimal işgüzar aktivliyini, istifadədənkənar pul vəsaitlərinin aradan qaldırılmasını təmin etməlidir.

Dövriyyə kapitalına tələbat müəyyən olunan zaman bu vəsaitlərin ehtiyatlarının aşağıdakı əlamətlər nəzərə alınaraq planlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

- ✓ İstehsal imkanları;
- ✓ Bazarın təhlili;
- ✓ Tələb və təklifin il ərzindəki bölüşdürülməsi;
- ✓ Müəssisənin kredit siyasəti və s.

Dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın hesabatı tərtib olunan zaman bəzi amillər nəzərə alınmalıdır. Bu amillərə aşağıdakılar aid oluna bilər:

- 1) İnflyasiyanın yüksək həddində xammal qiymətində ola biləcək dəyişikliklər nəzərə alınaraq, dövriyyə kapitalına olan tələbatın bir neçə variantının hazırlanması;
- 2) Dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın hesabatının ay, rüb, il üzrə tərtibi;
- 3) İstifadə olunan normativlərdə mövsümi və digər dəyişikliklərin nəzərə alınması.

Dövriyyə kapitalına tələbatın müəyyən olunmasında müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar aşağıdakılardır:

- ✓ ABC metodu;
- ✓ Sifarişlərin optimal qrupunun müəyyən olunması
- ✓ Ehtiyatların optimal səviyyəsinin qorunub saxlanılması
- ✓ Hesablanmış tələbatın texniki qiymətləndirilməsi
- ✓ Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması

İlk qeyd etdiyimiz metod olan ABC metodunun istifadəsi daha çox geniş çeşiddə xammal və material sərf olunan istehsalata malik böyük sənaye müəssisələri

üçün xarakterik hesab olunur. Materialların əhəmiyyətliyi baxımından bu metodun tətbiqində onları üç qrupa ayırırlar:

- A-ən qiymətli resursların dəqiq uçotu və ona nəzarət;
- B-müəssisə üçün ən əhəmiyyətli əmtəə-material ehtiyatının uçotu və ona nəzarət;
- C- azqiymətli əmtəə material ehtiyatlarının geniş çeşidinin uçotu və ona nəzarət.

İkinci qeyd etdiyimiz metod olan sifarişlərin optimal qrupunun müəyyən olunması metodunun tətbiqində əsas məqsəd məcmu xərclərin minimal həddi ilə istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin olunmasıdır. Bu metodun tətbiqi əsasən aşağıdakı hallar üçün uyğundur:

- Xammal və materialların mütənasib istifadəsində;
- Daha qiymətli və vacib xammal və materiallar üçün;
- Böyük həcmli mallara güzəştlərin tətbiqi zamanı;
- Minimal mal qruplarının fasilələrlə tədarükündə;
- Tədarükün nəqliyyat vasitələrinin yükqaldırma qabiliyyəti ilə bağlı olaraq azaldılmasında.

Üçüncü metod olan ehtiyatların optimal səviyyəsinin qorunub saxlanması əsasən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

- ❖ Saxlanılan ehtiyatların həcmnin kiçik olması halında;
- ❖ Dərhal bazardakı dəyişikliklərə münasibət bildirildiyi halda;
- ❖ Tədarükün yalnız nəzərdə tutulan müddətdə həyata keçirilməsi halında.

Ehtiyatların optimal səviyyəsinin müəyyən olunması metodunda əsas məsələ ondan ibarətdir ki, sifarişlərin ölçüsü ehtiyatların maksimal həcmi ilə onların faktiki səviyyəsi arasındakı fərq kimi hesablanır.

Yuxarıda qeyd olunan metodlardan dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması ən çox şərh olunan, Azərbaycanda da geniş yayılan və istifadə olunan metod hesab olunur. Müəssisə üçün bu metodun əhəmiyyəti və rolu çox böyükdür. Belə ki, bu

metod olmadan müəssisənin istehsal, maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması mümkün deyildir.

Müəssisə üçün istehsal-maliyyə fəaliyyətinin normalaşdırılmasında, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında, maddi həvəsləndirmənin həyata keçirilməsində, istehsal ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasında dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması metodu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması - norma və normativlərin müəyyən edilməsidir. Norma dedikdə, məhsul vahidinin istehsalı üçün yol verilə bilən, minimum material məsrəfləri nəzərdə tutulur.

Dövriyyə vəsaitlərinin normasını hesablamaq üçün müəssisənin normal fəaliyyəti şəraitində bu və ya digər material dəyərlərinin ehtiyatının onların günlük sərfinə olan nisbətini tapmaq lazımdır. Dövriyyə vəsaitlərinin norması sərf günləri ilə ölçülür. Bəzi material dəyərləri vardır ki, onlar üzrə sərf normalarını tapmaq üçün:

- Qablar üzrə - onların ehtiyatının əmtəəlik məhsulun dəyərinə;
- Ehtiyat hissələri üzrə - avadanlığın dəyərinə;
- Azqiymətli və tezköhnələnvəsaitlər üzrə - işçilərin sayına nisbətini hesablamaq lazımdır.

Bu metodun tətbiqinin əsas vəzifəsi - iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış normativlərin müəyyən olunmasıdır. Bu normativlər müəssisəyə öz dövriyyə vəsaitlərindən istifadə edərək, istehsalın ahəngdar həyata keçirilməsinə, məhsulun normal reallaşdırılmasına, tərəfdaşları ilə hesablaşmaların vaxtında icrasına şərait yaratmalıdırlar. Müəssisəyə lazım olan əmtəə-material dəyərlərinin orta ehtiyatının (orta qalığının) pulla ifadə edilmiş minimum qalığı dövriyyə vəsaitlərinin normativi hesab olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin normativi hesablanarkən onların günlük sərfinin həcmnin (pulla ifadə edilmiş) dövriyyə vəsaitlərinin normalarına hasilini tapmaq lazımdır.

Dövriyyə vəsaitləri üzrə olan normalar müəyyən olunan zaman müəssisənin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıda qeyd etdiklərimizi aid edə bilərik:

- ❖ İstehsal tsiklinin hazırlığı;
- ❖ İstehsal tsikli və realizasiyanın uzunluğu;
- ❖ Materialların emal və yığım sexləri arasındakı bölgüsü;
- ❖ Materialların istehsala daxil olması dövriliyi;
- ❖ Satıcıların istehlakçı müəssisədən uzaqlığı;
- ❖ Məhsulun təhvil verilməsi tezliyi;
- ❖ Təhvilverənlərdən göndərilən məhsulun miqdarı;
- ❖ Məhsulun satıcı və alıcıları arasındakı hesablaşma formaları və qaydası və s.

Dövriyyə vəsaitlərinin normativinin müəyyən olunmasında istifadə olunan əsas metodlara aiddir:

A. Birbaşa hesablama metodu – bu metoddan istifadə zamanı dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatı hesablamaq üçün məhsul vahidi üzrə sərf normativinin həmin məhsulun planda nəzərdə tutulan istehsal həcminə vurmaq lazımdır. Lakin nəzərə alsaq ki, məhsulların nomenklaturası, plan göstəricisi tez-tez dəyişir, bu zaman bu metod heç də səmərəli olmayacaqdır.

B. Statistik -analitik metod - elmi-texniki nailiyyətlərin, istehsalın təşkilinin qabaqcıl metodlarının, nəzərə alınmasına uyğun tədqiqat və ekspertiza işlərinin aparılmasına əsaslanır. Müəssisə üçün lazım olan dövriyyə vəsaitlərinin həcmi normalaşdırılan dövriyyə vəsaitləri üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyən olunaraq müəssisəyə lazım olan dövriyyə vəsaitlərinin ümumi həcmi hesablanır.

C. Əmsallar metodu – bu metodun tətbiqi zamanı müəssisədə mövcud olan normativlər istehsalın həcminə, yaxud həmin normativlərə təsir edən digər amillərin dəyişməsinə uyğun olaraq artırılır və ya azaldılır.

Bu metodlardan birbaşa hesablama metodu əsasən cari planlaşdırmada, statistik-analitik metod və əmsallar metodu isə dövriyyə vəsaitlərinin həcmninə perspektivdə dəyişməsinin hesablanmasında daha çox istifadə olunur.

Müasir şəraitdə getdikcə məhsulların rəqabət qabiliyyəti artır ki, bu da materiallara qənaət edilməsi məqsədilə texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış material sərfi normalarının işlənib hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir.

Normalaşdırmanın əsas prinsipi olan material sərfi normalarının mütərəqqiliyi özündə texniki tərəqqinin son uğurlarını, texnoloji prosesin və istehsalın təşkilinin inkişafını, mövcud qabaqcıl təcrübədən istifadəni əks etdirməlidir. Bu səbəbdən material sərfi normaları daim azalma istiqamətində dəyişdirilməlidir.

Maddi-material ehtiyatlarının normalaşdırılması müəyyən mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

- 1) Material hərəkəti axınının optimallaşdırılması (istehsalın bütün mərhələlərində);
- 2) Ehtiyatların səviyyəsinin monitorinqinin təşkili;
- 3) İdarəetmə uçotu və ekspert məlumatları nəzərə alınaraq elmi baxımdan əsaslandırılmış normaları hesablamaq;
- 4) Normativlərin razılaşdırılması və təsdiqi;
- 5) Təsdiqlənmiş normativlərə əməl olunması üzrə işçi heyətinin stimullaşdırılması mexanizminin hazırlanması;
- 6) İstehsalatdakı dəyişikliklərə əsasən normativlərə yenidən baxılması.

Müəssisənin daxili ehtiyat mənbələrini aşkar etmək və materialları səmərəli, həmçinin qənaətlə istifadə etmək material resurslarının sərfini normalaşdırmağın əsas məqsədləridir. Material sərfi normaları həmçinin müəssisələrin material fondlarına olan tələbatını da dəqiq müəyyən etməyə şərait yaradır. Bu normalar müəssisə üçün lazımi materialları əldə etmək məqsədilə tələbatnamələr tərtib etmək və bu tələbatnamələri yoxlamaqda, istifadə olunan material – texniki təchizat planlarını tapmaqda mühüm əhəmiyyət təşkil edir.

Maddi resursların əsas növlərini təsərrüfat subyektinin strukturunda olan texniki şöbənin tərkibindəki xüsusi büro və ya qrup normalaşdırır. Təmir məqsədilə materialın normalaşdırılması ilə baş mexanik şöbəsi və baş energetik şöbəsi məşğul olurlar. Müxtəlif təsərrüfat inventarlarının, Alətlərin, şamppların və s. istehsalı ilə olan materialların normalaşdırılması ilə müəssisənin müvafiq şöbə və sexləri məşğul olurlar. Təchizat orqanları isə bu şöbələrə məsrəf normalarını alaraq, onları keçmiş

illərdə qüvvədə olan məsrəf normaları ilə müqayisədə təhlil edərək sistemləşdirir və bunun əsasında illik maddi-texniki təchizat planını hazırlayırlar.

Material məsrəfi normaları müxtəlif əlamətlərə görə təsnif olunur. Bu əlamətlərə aiddir: fəaliyyət müddəti; maddi resursların təfsilləşdirmə dərəcəsi; tətbiq miqyası və s.

Fəaliyyət müddətinə görə normaları illik və perspektiv normalara ayırırlar. İllik normalar cari planlaşdırmada istifadə edilir. Onlar xammal, material, yanacaq və s.in məhsul vahidinə orta illik məsrəfini ifadə edir. İllik məsrəf normaları il üçün istehsal nəzərdə tutulmuş məhsulların plan maya dəyərinin kalkulyasiyasında tətbiq olunur.

Təfsilləşdirmə dərəcəsi baxımından məsrəf normalarını iriləşdirilmiş və müfəssəl normalara ayırmaq məqsədəuyğundur.

İriləşdirilmiş məsrəf normaları ümumi xarakter daşıyır. Belə ki, bu normalar məhsul vahidinə hər hansı material növündən maksimum yol verilə bilən məsrəf həddini ümumi şəkildə ifadə edir. İriləşdirilmiş normalar, əsasən, müəssisənin il üçün istehsala lazım olacaq maddi dəyərlərə tələbatının müəyyənləşdirilməsində, o cümlədən materialdan qənaət işinin ümumi təhlilində tətbiq edilir.

Materialların nomenklaturası baxımından məsrəf normalarının digər bir növü müfəssəl məsrəf normalarıdır ki, onlar konkret texniki göstəriciləri əks olunmaqla, hər hansı materialdan hesablanmış normalardır. Bu normalardan əsasən təfsilləşdirilmiş sifarişlərin hazırlanması, həmçinin sexlərin konkret material növləri ilə təminatında istifadə edilir.

Məsrəf normalarının təsnifləşdirmə formalarından biri də tətbiq miqyasına görə təsnifləşdirmədir. Bu əlamət nəzərə alınaraq, məsrəf normaları fərdi və toplu normalara ayrılır.

Fərdi normalar dedikdə, müəyyən zavodda və ya müəyyən tip avadanlıqda hazırlanan konkret məhsul vahidinə sərf edilən material normaları nəzərdə tutulur. Əgər eyni bir məhsula bir neçə müəssisə tərəfindən material sərfi baş verirsə, belə normalar toplu normalar adlanır. Qrup normaları ayrı-ayrı müəssisələrdə eyni tipli məhsul üçün fərdi məsrəf normalarının orta kəmiyyəti kimi hesablanır. Onların

səviyyəsi bir yandan fərdi məsrəf normalarından, digər yandan isə müvafiq məhsulun istehsal proqramının quruluşundan asılıdır.

Normalaşdırma obyektinin baxımından normalar məmulat üzrə normalar və detal üzrə normalar kimi iki qrupa ayrılır. Məmulat üzrə normalar dedikdə, tamamilə məmulata sərf ediləcək materialların plan üzrə miqdarı nəzərdə tutulur və bu normalar müəssisələrdə material ehtiyatına olan tələbatı müəyyən etmək məqsədilə istifadə olunur. Detal üzrə normalar isə həmin məmulatın ayrı – ayrı detallarına plan üzrə sərf ediləcək materialların miqdarını əks etdirir, əsasən də müəssisə daxilindəki sex və sahələrdə istifadə olunur.

Material məsrəf normalarının tərkib və quruluşunun öyrənilməsi material resurslarının normalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Material məsrəf normalarının əsas tərkib elementləri faydalı məsrəf, texnoloji tullantı və itkilər, təşkilatı-texniki tullantı və itkilərdir.

Faydalı məsrəf istehsal olunan məhsulun istehlak dəyərini yaradır və kəmiyyətcə texnoloji-konstruktor sənədlərdə əks olunur. Material məsrəflərinin tərkibinin digər elementləri olan itkilər təkrar istehsalın həyata keçirilməsinin mümkünlüyü nəzərə alınaraq, istifadə oluna bilən və istifadə oluna bilməyən tullantı və itkilərə ayrılır.

Biz, ümumilikdə, material məsrəf normalarının tərkibini düstur formasına salsaq, onu aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$M = F_m + \dot{I}_{\text{tex}} + \dot{I}_{\text{təş-tex}}(1)$$

Burada, M – Material məsrəf norması;

F_m – Faydalı məsrəf (hissənin xalis çəkisi);

$\dot{I}_{\text{tex}}$ – Texnoloji tullantı və itkilər;

$\dot{I}_{\text{təş-tex}}$ – Təşkilatı-texniki tullantı və itkilər.

Texniki-texnoloji itkilərin və tullantıların azaldılması, bunların təsərrüfat dövriyyəsinə təkrar cəlb edilməsi materiallara qənaətin başlıca istiqamətlərindən biridir.

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması mümkün olan hissəsi istehsal ehtiyatlarıdır. Bu normativlər günlük ehtiyatın həcminə əsasən müəyyən edilir. İstehsal ehtiyatlarını təyinatı üzrə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- a) Xammal, material, satın alınmış yarımfabrikatlar üzrə ehtiyatlar;
- b) Köməkçi materiallar üzrə ehtiyatlar;
- c) Yanacaq ehtiyatları;
- d) Tara və tara materialları üzrə ehtiyatlar;
- e) Ehtiyat hissələri üzrə ehtiyatlar;
- f) Azqiymətli, tezköhnələn əşyalardan ehtiyatlar.

Hər hansı bir material ehtiyatı həm istehsal vasitələri ehtiyatı, həm də istehlak şeyləri ehtiyatı kimi özünü göstərə bilər. Bu onun hansı sahədə sərf olunması ilə müəyyən olunur. Məsələn, əgər un şəxsi istehlak üçün alınarsa, o istehlak şeyləri ehtiyatına aid olunur. Lakin çörəkbişirmə sexlərində alınan un çörək istehsalında istifadə olunduğundan bu onu istehsal vasitələri ehtiyatına daxil edir.

İstehsal ehtiyatları müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təmin olunması baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- ✓ Cari ehtiyatlar;
- ✓ Hazırlıq ehtiyatları;
- ✓ Zəmanətli (sığortalı) ehtiyatlar;
- ✓ Mövsümi ehtiyatlar.

İki materialgöndərmə arasındakı vaxt intervalında təsərrüfat subyektinin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün cari ehtiyatlar yaradılır. Onun həcmi materialın alındığı zaman maksimum, lakin ikinci dəfə material alınması vaxtı minimum olur.

Təsərrüfat subyektində materialın qəbulu, istehsala hazırlanması və istehlak olunacağı yerə gətirilməsi ilə bağlı olan müddətdə istehsalın fasiləsizliyini təmin etmək üçün hazırlıq ehtiyatları yaradılır.

Material dəyərləri ehtiyatının ikinci qrupu olan sığortalı ehtiyatlar müəssisə tərəfindən hər hansı bir səbəbdən material gətirilməsi ləngidikdə və ya istehsal planı artıqlaması ilə yerinə yetirildikdə istehsalın fasiləsizliyi və səmərəliliyini təmin etmək

məqsədlə təşkil olunur. Zəmanətli ehtiyatların həcmi cari ehtiyatların həcmnin 50%-dən çox olmur. Əgər müəssisənin maddi texniki təchizatı anbar formasında təşkil olunmuşdursa, onda zəmanətli ehtiyatlar yaradılmır.

Xammal və materialların istehsal və ya tədarükünün mövsümi olması, xammal və materialların mövsümi istehlakı mövsümi ehtiyatların yaradılmasını zəruri edir. Onların həcmi materialın gətirilməsi və fasilənin başlanmasında maksimum, mövsüm başa çatdıqda isə minimum həddə olur.

Təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini ən az ehtiyatlarla və xərclərlə təmin etmək istehsal ehtiyatlarının idarə edilməsinin başlıca məqsədidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

- ✓ ehtiyatların normalaşdırılması;
- ✓ ehtiyatların səviyyəsinə daim nəzarət olunması, vaxtaşırı onların faktiki həcmnin müəyyən olunması;
- ✓ ehtiyatların normaya uyğun gəlməsi ilə əlaqəli tədbirlər icra etmək.

Material resursları istehlak mərhələsində müxtəlif təyinatlar alır ki, bu da məsrəf normalarının da müxtəlifliyinə səbəb olur. Bu cəhətdən material məsrəf normaları əsas material, köməkçi material, yanacaq, elektrik enerjisi normaları kimi normalardan ibarət olacaqdır.

Əsas materiallar istehsal olunan məhsulun əsasını təşkil etdiyi üçün onlar üçün məsrəf normaları məhsul vahidinə görə müəyyən olunur. Lakin köməkçi materialların istehlakının bütün istiqamətləri üçün eyni ölçüdə istifadə etmək mümkün olmur. Əsas xammal və materiallar üzrə orta ehtiyat norması iki material partiyasının göndərilməsi arasındakı müddətdə ehtiyat formasında var olan material resurslarının ümumi həcmi və onların saxlanması ilə bağlı xərclərin məbləği hesablandıqda tətbiq olunur. Onu tapmaq üçün orta cari, sığorta və hazırlıq ehtiyatları normalarını cəmləmək lazımdır.

Köməkçi materiallar üzrə ehtiyat normaları hesablanarkən nəzərə almaq lazımdır ki, köməkçi materiallar 2 qrupa ayrılır: böyük miqdarda və davamlı şəkildə istifadə olunan materiallar; az miqdarda və nadir hallarda istifadə olunan köməkçi

materiallar. İlk qrup üzrə normativlərin hesablanma qaydası əsas xammal və materiallar üzrə hesablandığı kimidir. İkinci qrup üzrə normativlər analitik metodla, keçmiş illərin məlumatları əsasında hesablanır.

Yanacaq ehtiyat normalarının hesablanma forması əsas xammal və materiallarda olduğu qaydadadır. Hesablama zamanı onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yanacaq həm istehsal, həm də qeyri-istehsal ehtiyacları üçün istifadə olunur. Yanacaq istehsal məqsədləri üçün istifadə edilirsə, ona tələbatın hesablanması istehsal proqramı və məhsul vahidinə məsrəf normasına əsaslanır. Qeyri-istehsal ehtiyaclarının təmin olunmasında isə yanacağa tələbat icra olunan işlərin həcminə əsasən müəyyən olunur.

Taralara üzrə ehtiyat norması müəyyən olunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu normalar taraların hazırlanması və saxlanması üsullarından asılıdır. Bu da müxtəlif sahələr üzrə taralara tələbatın müəyyən olunması metodlarını fərqləndirir. Əgər müəssisə məhsulların qablaşdırılmasında böyük taralardan istifadə edirsə, taralar üzrə ehtiyat norması material və xammalda olduğu kimi olar. Müəssisənin öz istehsalı olan, dəyəri məhsulun topdansa satış qiymətinə daxil olan taralar üzrə gündəlik ehtiyat norması onun hazırlanmasından məhsulun qablaşdırılmasına qədər anbarda qaldığı müddətə əsasən hesablanır. Lakin belə taraların dəyəri ümumi və əmtəəlik məhsulun dəyərində daxil olunarsa, o zaman onlar hazır məhsul normativinə aid olunurlar. Əgər taralar qaytarılmaq şərti ilə alınarsa, onda belə taralar üzrə ehtiyat norması taranın dəyərindən ödənilməsindən onun qaytarılması ilə məhsul alandan həmin məbləği müəssisəyə geri ödəməsinə qədərki müddətdən asılıdır. İstehsal ehtiyatlarının anbarlarda və sexlərdə saxlanması istifadə olunan taraların dəyəri taralar üzrə normativ müəyyən olunan zaman nəzərə alınmır. Bunun səbəbi isə belə taraların bir hissəsinin əsas fondlar şəklində, digər hissəsinin isə azqiymətli və tezköhnələn əşyalar kimi uçota alınmasıdır.

Ehtiyat hissələri üzrə normativlərlərinin tədarükü və təmiri üçün sərf olunan vaxtdan asılı olaraq hər biri üzrə ayrılıqda hesablanır.

Azqiyətli və tezköhnələn əşyalar üzrə ehtiyat normaları onların hər bir növü üçün ayrıca hesablanır:

- Alət və tərtibatlar üzrə normativlər - lazımi azqiyətli və tezköhnələn alətlərin dəyərlərinin birbaşa hesablanması ilə müəyyən edilir;
- Azqiyətli inventarlar üzrə normativlər - məişət və istehsal inventarları üzrə ayrıca yerlərin miqdarı və bir yerə düşən inventar dəstinin dəyəri üzrə hesablanır;
- Xüsusi inventar və tərtibatlar üzrə normativ - onların tələb olunan dəsti, dəyərləri və xidmət müddətləri nəzərə alınaraq müəyyən olunur;
- Xüsusi paltar və ayaqqabılar üzrə normativlər - işçilərin sayı (hənsilər ki, bu əşyalar onlar üçün nəzərdə tutulub) və bir dəstin dəyərinə əsasən hesablanır.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin tərkib elementlərindən biri də bitməmiş istehsalıdır. Bitməmiş istehsaldakı dövriyyə vəsaitlərinin normativindən bəhs edərkən aşağıdakı amillərin ona təsirini nəzərə almaq lazımdır:

- istehsal olunan məhsulun həcmi və tərkibi;
- məhsulun maya dəyəri;
- istehsal dövrünün uzunluğu;
- xərclərin istehsal prosesində artma xüsusiyyəti.

Bitməmiş istehsal üzrə ehtiyat normasını hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$N = X \times T \times K \quad (2)$$

Burada,

X – istehsala sərf olunan günlük xərclər;

T – istehsal dövrünün günlərlə uzunluğu;

K – xərclərin çoxalma əmsalı.

Bitməmiş istehsalın həcmnin normativdən istər az olması, istərsə də çox olması mənfə nəticələrə gətirib çıxarır. Çox olması halında dövriyyə vəsaitlərinin

dövriyyə sürəti aşağı düşər, saxlanma rejimi pozulduğundan yarımfabrikatların da keyfiyyəti enər, istehsal ərazilərindən səmərəsiz istifadə halı baş verər. Az olduqda isə bu boşdayanma halları çoxalmasına, bununla bağlı xərclərin də artmasına istehsal gücündən düzgün olmayan istifadəyə gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə, istehsal prosesində xərclər birdəfəlik və çoxalan xərclər kimi təsnif olunurlar. Birdəfəlik xərclər dedikdə, xammal və materialların və s. alınmasında yaranan xərclər kimi istehsal tsiklinin əvvəlində sərf edilən xərclər nəzərdə tutulur. Əmək haqqı, amortizasiya xərcləri kimi xərclər isə çoxalan xərclərə aid olunur. Xərclər bərabər və qeyri-bərabər şəkildə artması onların çoxalma əmsalının hesablanmasına da təsir edir.

Əgər xərclər bərabər şəkildə artarsa, bu zaman xərclərin çoxalma əmsalını aşağıdakı düsturdakı kimi hesablayacağıq:

$$K = \frac{F_b + 1/2 F_a}{F_b + F_a} \quad (3)$$

Burada, K – xərclərin çoxalma əmsalı;

F_b – birdəfəlik xərclər;

F_a – çoxalan xərclər.

Xərclər qeyri-bərabər artdıqda isə xərclərin çoxalma əmsalı aşağıdakı düsturda olduğu kimimüəyyən olunur:

$$K = \frac{MOD}{MMD} \quad (4)$$

Burada, OD – bitməmiş istehsaldakı məmulatların orta dəyəri;

MD – məmulatların istehsal maya dəyəri.

Bitməmiş istehsalda dövriyyə fondunun həcmi aşağıdakı düstura əsasən hesablanır:

$$N_{bi} = M \times M_d \times T_m \times \Theta_d \quad (5)$$

Burada, N_{bi} – bitməmiş istehsalda dövriyyə fondlarının həcmi;

M – məhsul buraxılışının natural ölçülərlə həcmi;

M_d – məhsul vahidinin maya dəyəri;

T_m – məhsulun istehsalı müddəti;

Θ_d – bitməmiş istehsalda məmumatın hazırolma səviyyəsi.

Dövriyyə fondlarının digər bir elementi də gələcək dövrün xərcləridir. Bu xərclər hazırda çəkilsə də, gələcək dövrə aid olunur. Gələcək dövrün xərcləri üzrə normativi hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edirik:

$$Ngdx = X_0 + X_p - X_m \quad (6)$$

Burada, $Ngdx$ – gələcək dövrün xərcləri üzrə normativ;

X_0 – cari ilin əvvəlinə gələcək dövrün xərcləri;

X_p – smeta üzrə plan dövründə çəkilən xərclər;

X_m – planlaşdırılan dövrdə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclər.

Dövriyyə vəsaitləri əvvəlki sualda da qeyd etdiyimiz kimi dövriyyə fondları və tədavül fondlarına ayrılır. Tədavül fondlarının əsas tərkib hissəsi və normativin hesablandığı dövriyyə vəsaiti hazır məhsul qalığıdır. Hazır məhsuldan böyük həcmdə ehtiyatların yaradılması istehlak tələbini səmərəli şəkildə ödəməyə imkan verir. Hazır məhsul üzrə ehtiyatların yaradılması müəyyən xərclərin çəkilməsi ilə bağlıdır. Bu xərclər hazır məhsul ehtiyatının saxlanması, yola salınması üzrə xərcləri və həmin ehtiyatların hazırlanmasına sərf edilmiş investisiyaya hesablanan mənfəəti əhatə edir.

Hazır məhsul ehtiyatlarının idarə olunmasında ilk əvvəl məhsul növləri üzrə sifarişin səmərəli həcmi müəyyən olunmalıdır. Sifarişin səmərəli həcmnin müəyyənləşməsi həm hazır məhsul ehtiyatının qorunub saxlanması ilə, həm də sifarişin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Hazır məhsula tələbin sabit bir kəmiyyəti yoxdur. Bu da təsərrüfat subyektində hazır məhsullardan sığorta ehtiyatlarının yaradılmasını zəruri edir.

Hazır məhsul üzrə normativi hesablamaq üçün düsturdan istifadə edilir:

$$N_{hm} = R \times D \quad (7)$$

Burada, N_{hm} - hazır məhsul üzrə normativ;

R – istehsal maya dəyəri ilə əmtəəlik məhsulun bir günlük buraxılışı;

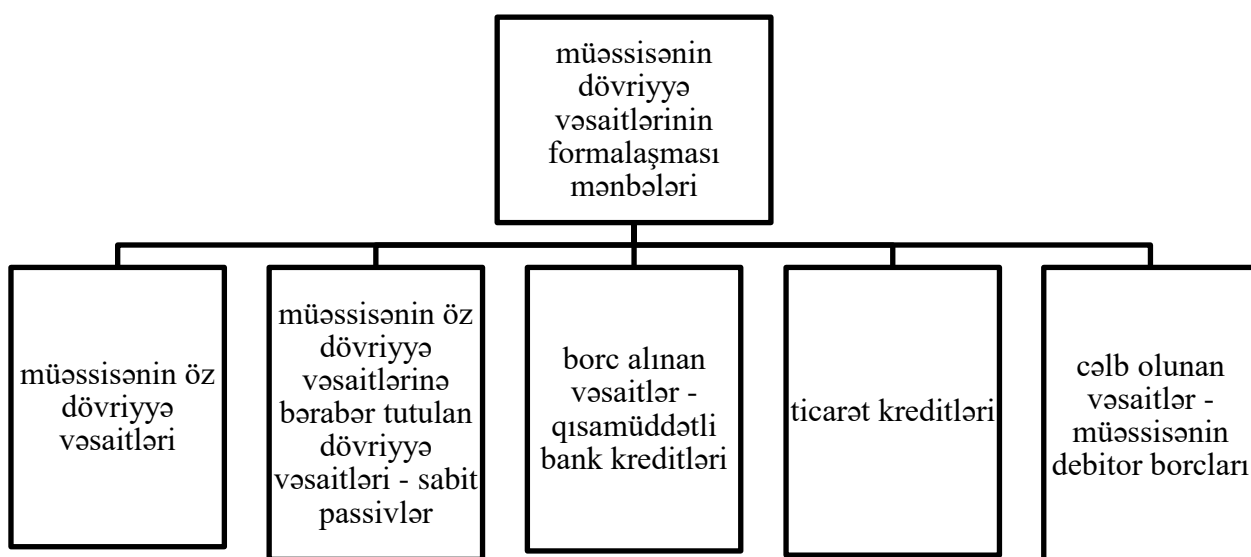
D – hazır məhsuldan günlük ehtiyat norması.

1.3. Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbələri

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələri əsasən dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini müəyyənləşdirir. Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin öz dövriyyə vəsaitləri və onlara bərabər tutulan dövriyyə vəsaitləri; borc alınan və cəlb edilən dövriyyə vəsaitləri hesabına formalaşır. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında xüsusi vəsaitlər, cəlb olunmuş və borc alınmış vəsaitlər arasında düzgün əlaqənin qurulması mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə maliyyə menecerlərinin əsas vəzifələrindən biri də minimum dövriyyə vəsaitləri sərf edərək uğurlu fəaliyyət qurmaqdan ibarətdir.

Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələrini sxem 1.3.1-də göstərilədiyi kimi qruplaşdırmaq olar:

Sxem 1.3.1. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələri

Müəssisənin öz dövriyyə vəsaitləri dedikdə, müəssisə fəaliyyətə başladığı andan etibarən sahibkar tərəfindən onun sərəncamına verilən və daim müəssisənin ixtiyarında olan vəsaitləri başa düşülür. Müəssisənin öz dövriyyə vəsaitlərinin mənbələrində əsas hissəni Nizamnamə fondu təşkil edir. Hər bir müəssisə təşkil

olunarkən müəyyən həcmdə nizamnamə kapitalına malik olmalıdır. Nizamnamə kapitalı müəssisənin gəlir əldə etməsi üçün gələcək fəaliyyətində ilkin kapital kimi çıxış edir. Müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya malik olan müəssisələr üçün nizamnamə kapitalının formalaşdırılması qaydaları Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Nizamnamə kapitalı pul, yaxud qeyri-pul formasında təşkil oluna bilər.

Nizamnamə fondunun tərkibi baxımından müəssisələr iki qrupa ayrılır:

1. Yeni yaradılan müəssisələr;
2. Fəaliyyət göstərən müəssisələr.

Yeni yaradılan müəssisələrin nizamnamə kapitalının formalaşma mənbələri üzvlük haqları, səhm kapitalı, uzunmüddətli kreditlər, sahə-maliyyə ehtiyatları, büdcə vəsaitləri və s. hesabına formalaşır.

Fəaliyyət göstərməkdə olan müəssisələrdə isə məhsul realizasiyasından gəlir, amortizasiya ayırmalarından gəlir, sabit passivlər, özgəninkiləşdirilən və ya sıradan çıxmış vəsaitlərin satışından gəlirlər, müxtəlif məqsədli daxilolmalar maliyyə ehtiyatlarının mənbələrini təşkil edir.

Müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq, müxtəlif müəssisələrdə nizamnamə kapitalının əsas elementləri aşağıdakı kimidir:

- ✓ Dövlət müəssisələrində - büdcə vəsaitləri; digər dövlət müəssisələrinin əmanət və gəlirləri;
- ✓ Bələdiyyə müəssisələrində - yerli büdcə vəsaitləri; başqa bələdiyyələrin müəssisələrinin əmanətləri;
- ✓ Fərdi müəssisələrdə - ailə üzvlərinin əmlakları;
- ✓ Qapalı tipli səhmdar cəmiyyətdə - təsisçilərin pay haqları və əmanətləri;
- ✓ Açıq tipli səhmdar cəmiyyətdə - səhmlərin dəyəri;
- ✓ Müəssisə birliklərində (ittifaq və s.) – müqaviləyə əsasən toplanan vəsait.

Müəssisənin inkişafı istehsal proqramının genişlənməsinə, istehsalın həcmində dəyişməsinə səbəb olur ki, bu da dövlət vəsaitlərinin də həcmində dəyişməsinə

gətirib çıxarır. Bu zaman dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasında sabit passivlər (müəssisənin öz dövriyyəsinə bərabər tutulan vəsaitlər) və s. iştirak edir.

Sabit passivlər dedikdə, müəssisənin dövriyyəsinə daim olan, lakin ona aid olmayan vəsaitlər başa düşülür. Sabit passivlərə aşağıdakı elementlər daxil olunur:

- Fəhlə və qulluqçulara əmək haqqı üzrə minimum borclar;
- Büdcədənkənar fondlara ayırmalar üzrə minimum borc;
- Sosial müdafiə fonduna ayırmalar;
- Gələcəkdə dövr xərcləri üzrə nəzərdə tutulan vəsaitlər, məsələn təmir işləri, məzuniyyət xərcləri və s.;
- Sifarişçilərin avansları üzrə borclar və s.

Sabit passivlərin yalnız artan hissəsi dövriyyə vəsaitlərinin təşkili mənbəyi olaraq çıxış edir. Bu vəsaitlər müəyyən hədlər daxilində müəssisənin maliyyə planında nəzərə alınmır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə inkişaf etdikcə dövriyyə vəsaitlərinə tələbatı da dəyişir. Bu zaman müəssisənin öz dövriyyə vəsaitləri və ona bərabər tutulan vəsaitlər onun tələblərinin minimum şəklində ödədiyindən tələbatının qalan hissəsini ödəmək məqsədilə cəlbolunan və borc alınan vəsaitlərdən istifadə olunur.

Borc alınan vəsaitlər dedikdə, müəyyən faiz ödəməklə, banklardan alınan, qısamüddətli kreditlər nəzərdə tutulur. Kredit müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin yenidən bölgüsü ilə əlaqədar olaraq təsərrüfat subyektlərinin bir-birləri ilə müddətlik, ödənilməsi və geri qaytarılması şərtləri üzərində qurulan qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini göstərir.

Kreditin ödənilməsi zamanı ona uyğun faizin də ödənilməsi nəzərdə tutulur ki, onun da miqdarı bankla müəssisə arasında bağlanan müqavilədə öz əksini tapır. Əgər kredit zamanında ödənilməzsə, kredit faizinin miqdarı da çoxalır. Kreditin verilməsində müəyyən prinsiplər gözlənilməlidir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Kreditin alınmasında müəyyən məqsəd vardır;
- Kredit geri qaytarılmaq şərti ilə verilir;
- Kreditin verilməsində müddətlik gözlənilməlidir;

- Kredit müəyyən faizə əsasən verilir;
- Kredit geri qaytarılması ilə bağlı təminatla verilir.

Müddətli kreditlər geri qaytarılması müddətinə görə qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olmaqla, 3 qrupa ayrılır. Qısamüddətli kreditlər banklar tərəfindən bir ilə qədər verilən kreditlərdir. Oratmüddətli kreditlər 1 ildən 3 ilə qədər qaytarılmaq şərti ilə verilən kreditlərdir. Uzunmüddətli kreditlər 3 ildən yuxarı müddətə verilən kreditlərdir.

Qısamüddətli kreditlər əsasən dövriyyə fondunun formalaşdırılmasında iştirak edir. Orta və uzunmüddətli kreditlər isə əsas fondu formalaşdıran mənbələrdəndir.

Qısamüddətli kreditləşdirmənin əsas formaları komməriya krediti və bank krediti hesab olunur. Uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinə malik olan müəssisələrin bir-birinə məhsul göndərməsi, onların haqqının ödənilməsi müddətinin uzadılması ilə əlaqədar olaraq komməriya krediti istifadə olunur. Belə olduğu halda, müqavilə əsasında istehsal müəssisəsi satın aldığı məhsulun haqqının ödənilməsini bir qədər yubadır və məhsulu satan müəssisənin vəsaitləri müəyyən müddət məhsul alan müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsində yerləşir. Belə komməriya kreditləri müxtəlif formalarda, məsələn veksel, alıcının avansı, açıq hesab və s. kimi rəsmiləşdirilir.

Qısamüddətli kreditləşdirmənin digər üsulu bank kreditidir. Bank krediti dedikdə, komməriya bankları və digər kredit təşkilatları tərəfindən pul vəsaitləri formasında hüquqi və fiziki şəxslərə, o cümlədən dövlət və xarici müştərilərə verilən kreditlər başa düşülür.

Kreditin yuxarıda qeyd olunan bu iki forması arasında həm oxşar həmçinin fərqli cəhətlər vardır. Fərqli cəhətlər dedikdə, aşağıdakıları nəzərdə tuturuq:

- ✓ Bank kreditində faiz dərəcəsi yüksək, komməriya kreditində isə aşağı olur;
- ✓ Bank kreditinin obyektı pul kapitalı olduğu halda, komməriya kreditinin obyektı kimi dəyərindəmtəə forması çıxış edir;
- ✓ Bank krediti həm əmtəə tədavülü, həmçinin kapital yığıma xidmət edir, lakin komməriya krediti yalnız əmtəə tədavülünə xidmət edir;

✓ Bank krediti məhdudiyyətsiz olduğu halda, kommersiya kreditləri ünvanlı hərəkət edir.

Onların fərqlərinə baxmayaraq, onlar təbiətə eynilik təşkil edirlər.

Qısamüddətli kreditləri yalnızca kommersiya bankları deyil, həmçinin maliyyə şirkətləri və hökumət təşkilatları da verə bilər.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələrindən biri də cəlb olunmuş vəsaitlərdir. Belə vəsaitlərə müəssisələrin debitor borclarını aid etmək olar. Debitor borclarının yaranma səbəbi müəssisənin aldığı malların haqqını vaxtında ödəmədiyində və ya mal-material dəyərləri müəssisəyə onların haqqı ödənilməmişdən əvvəl daxil olduqda yaranır. Bu zaman müəssisə öz dövriyyə vəsaitlərinin bir hissəsini başqa müəssisələrin dövriyyə vəsaitləri hesabına formalaşdırır.

Bunlarla yanaşı, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin başqa mənbələri də vardır. Bunlara digər müəssisədən alınan müvəqqəti maliyyə yardımını da aid edə bilərik.

Səhmlərin satılması nəticəsində əldə edilən vəsaitlər də cəlb olunan dövriyyə vəsaitlərinə aiddir. Bu üsulla əldə olunan vəsaitlər kreditləşmədən bəzi xüsusiyyətlərinə görə üstündür. Bu üstünlük səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, müəssisə mənfəətlə işlədiyi halda dividendləri ödəyir, əks halda dividendlər ödənilmir və müəssisə səhmdarlar qarşısında məsuliyyət daşımır.

Dövriyyə kapitalının mənbələrini analiz edərkən onların maliyyələşmə yollarını nəzərə almaq lazımdır. Dövriyyə vəsaitlərinin əsas maliyyələşmə yollarına aiddir: özünümaliyyələşdirmə, bank kreditləri, kapital bazarı mexanizmləri vasitəsilə maliyyələşmə, büdcədən kreditləşmə və başqa müəssisələr tərəfindən maliyyələşmə.

Özünümaliyyələşdirmə dedikdə, müəssisənin öz vəsaitləri hesabına maliyyələşməsi başa düşülür. Lakin bu heç də hər zaman mümkün olmur. Bu zaman kapital bazarı mexanizmləri vasitəsilə maliyyələşmədən istifadə olunur. Bu maliyyələşmə aşağıdakı formalarda baş verir:

Kapital maliyyələşməsi – əlavə səhmlərin satışı yolu ilə baş verir. Səhmlər - səhmdar cəmiyyətin nizamnamə fondunda olan və müəyyən olunmuş hüquqlara

malik vahid əmanətdir. O, öz sahibinə dividendlərin alınması və səhm sahiblərinin yığıncaqlarında səs hüququ verən qiymətli kağızdır. Səhmlər müddətsiz qiymətli kağızlardır, yəni səhm sahibinin hüquqları səhmdar cəmiyyətin fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində mövcud olur. Səhmdar cəmiyyətin müflisləsməsi zamanı yalnız səhmə qoyduu vəsaiti itirir.

Borc maliyyələşməsi – müəssisə qiymətli kağızlar (istiqrazlar) satır, bu qiymətli kağızlar isə sahibinə istiqrazlar üzrə faizlərin ödənilməsində səhmdarlardan fərqli olaraq, əvvəl ödənilərək üstünlük verir, hətta müəssisə müflis olduğu halda, iddianın təmin edilməsində birinciliyə malikdir.

Büdcədən maliyyələşmə yalnız müəyyən məqsədlər üçün həyata keçirilir. Büdcədən maliyyələşən vəsait ya cari əməliyyatlara, yaxud da investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilə bilər.

FƏSİL II. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ DÖVRİYYƏ VƏSAİTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ ÜZRƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏ QAYDALARI

2.1. Maliyyə nəzarətinin təşkili zəruriliyi və əhəmiyyəti

Müasir dövrdə sürətli inkişaf müəssisələrdə maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və inkişafını da olduqca zəruri hala çevirir. Bəs maliyyə nəzarəti nədir? Dissertasiya işinin ikinci fəslinin ilk sualında bunu araşdıracağıq.

Nəzarət müəssisənin idarəetmə mərhələlərindən biridir. Nəzarətin əsas növləri kimi iqtisadi nəzarət, inzibati nəzarət, texniki (texnoloji, prosesual) nəzarət, təsərrüfat nəzarəti, maliyyə nəzarəti növləri fərqləndirilir. [13, səh 14]

İqtisadi nəzarət – resurslardan istifadə üzrə itki və tullantıları, qeyri-qanuni vəsait sərfini və buna imkan yaradan şəraiti araşdırır.

İnzibati nəzarət – müəssisənin fəaliyyəti zamanı mövcud qanunvericiliyə, normativ aktlara əməl olunub-olunmadığına nəzarətdir.

Texniki nəzarət – müəssisədə baş verən istehsal dövründə texniki təchizatın vəziyyətinə nəzarəti, onların fəaliyyətində texniki normativlərə əməl olunmasının yoxlanılmasını nəzərdə tutur.

Təsərrüfat nəzarəti – müşahidə və yoxlama sistemi vasitəsilə təsərrüfat subyektinin təsərrüfat əməliyyatlarının qarşısında duran məqsədə çatmaqda yaranacaq maneələri müəyyən edərək aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulur.

Hər bir nəzarət növünün predmeti müəssisə fəaliyyətinin ayrıca aspektini əhatə edir. Bu baxımdan əgər nəzarət pul vəsaitləri üzrə əməliyyatları əhatə edirsə, belə nəzarət maliyyə nəzarətidir. Rus iqtisadçısı A. L. Jdanov qeyd edir ki, maliyyə nəzarətinin belə bir xüsusiyyəti vardır ki, onun obyektı pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə, yəni maliyyə resurslarının istifadəsi ilə bağlıdır. [13, səh.14]

Alman alimi D. Han qeyd edir ki, “Nəzarət – müəssisənin faktiki göstəriciləri ilə plan göstəricilərinin müqayisəsi əsasında imkan verir ki, müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirmək mümkün olsun.” [13, səh.15]

Müasir dövrdə bir çox alimlər maliyyə nəzarətinə maliyyə sahəsində qanunvericiliyin və mühasibat hesablarında əks olunan məlumatların etibarlılığının təmin olunmasının yolu kimi baxırlar.

Maliyyə nəzarəti təsərrüfat və idarəetmə subyektlərinin mövcüd qanunvericiliyə riayət etməsi üzrə hazırlanan və icra olunan tədbirlərin cəmindən ibarət olub, maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyinin və yaranan xərclərin məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsini əks etdirir. Yəni, maliyyə nəzarəti yalnız maliyyə fəaliyyətinin qanunauyğunluğunu qiymətləndirmir, həmçinin onun fəaliyyətini təhlil də edir.

Maliyyə nəzarəti də zamanla məzmunca dəyişilmişdir. O, ilk əvvəl dövlət xəzinə vəsaitlərinin xərclənməsinə dövlət nəzarəti kimi meydana gəlmişdir. Lakin sonradan bazar münasibətləri genişlənmiş və inkişaf etmiş, maliyyə bazarları yaranmış, müəssisələr arasındakı əlaqələr genişlənmişdir ki, bu da maliyyə nəzarətinin də forma və metodlarında dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Maliyyə nəzarətinin mahiyyətini başa düşmək üçün onu təşkil edən elementlərinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- ✓ Nəzarət subyekti;
- ✓ Nəzarət obyekt;
- ✓ Nəzarətin predmeti;
- ✓ Nəzarətin məqsədi;
- ✓ Nəzarətin vəzifələri;
- ✓ Texnika və texnologiyaları;
- ✓ Nəzarətin prinsipləri;
- ✓ Nəzarət prosesləri.

İndi isə bu elementlər üzrə maliyyə nəzarətini nəzərdən keçirək.

Maliyyə nəzarətinin subyektləri dedikdə, maliyyə nəzarətini həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər başa düşülür.

Maliyyə nəzarəti sistemi inışaf etmiş ölkələrdə demək olar ki, eyni formadadır və maliyyə nəzarəti sistemi aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:

- ✓ Hesablama Palatası;
- ✓ Büdcəyə vergi daxilomalarına nəzarət edən vergi orqanları;
- ✓ Qeyri-dövlət nəzarət orqanları;
- ✓ Daxili nəzarət sistemi və s.

Maliyyə nəzarətinin obyektini müxtəlif alimlər müxtəlif formalarda müəyyən etmişdirlər. Biz də bunlardan bəzilərinə nəzər salaq. Rus iqtisadçısı S.V.Stepaşin “Dövlət maliyyə nəzarəti” əsərində milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və onun səmərəli istifadəsini, müəssisə ilə dövlət, başqa hüquqi və fiziki şəxslər arasındakı əlaqələri maliyyə nəzarətinin obyektini olaraq nəzərdən keçirir.

Digər rus iqtisadçıları olan V.A.Jukov və S.P.Opyonişev isə maliyyə nəzarətinin obyektinə pul vəsaitlərindən düzgün istifadə, vergilərin düzgün hesablanması kimi elementləri də daxil edirlər.

Bütün bunları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, maliyyə nəzarətinin obyektini müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Maliyyə nəzarətinin obyektinə aşağıdakılar aiddir:

- müəssisənin pul vəsaitləri;
- kontragentlərlə əməliyyatlar (alıcılar, sifarişçilər, podratçılar və s.)
- əmək haqqının ödənilməsi üzrə əməliyyatlar;
- büdcə və hökumət orqanları ilə əməliyyatlar;
- müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri;
- kapital əməliyyatları;
- məhsulun satışı və s.

Maliyyə nəzarətinin obyektlərinə diqqət yetirsək, onu iki aspektdən qiymətləndirə bilərik:

- a) maliyyə sahəsində mövcud olan qanunvericilik və normativ aktlara əməl olunması, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının etibarlılığının təmin edilməsi, pul və material dəyərlilərinin qorunması;
- b) müəssisədə istehsalın genişləndirilməsi məqsədilə onun fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, daxili resursların aşkara çıxarılması.

Müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirləri və xərcləri, vergi ödənişlərinin miqdarı, müəssisənin gəlirləri, xərcləri və s. kimi maliyyə göstəriciləri maliyyə nəzarətinin predmeti qismində çıxış edir.

Maliyyə nəzarətinin bir çox növünün olmasına baxmayaraq, onların ümumi məqsədi vardır. Bu məqsəd - maliyyə qanunvericiliyinə əməl olunmasının təmin edilməsi, maliyyə resurslarının bölünməsi və istifadəsinin səmərəliliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Maliyyə nəzarətinin məqsədinə çatmaq üçün onun vəzifələri müəyyən olunmuşdur. Maliyyə nəzarətinin vəzifələri aşağıdakılardır:

1. mühasibat hesabatlarının və mühasibat uçotunun düzgün qurulması;
2. müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi;
3. müflisləşmənin qarşısının alınması;
4. dövlət qarşısındakı öhdəliklərin vaxtında və düzgün icrası;
5. daxili resursların müəyyən olunması və şirkətin səmərəliliyinin artırılması üçün onlardan daha səmərəli istifadə edilməsinin təmin olunması;
6. mühasibat uçotunun təhlili;
7. pul vəsaitlərindən və material dəyərlilərindən səmərəli istifadəyə nəzarət;
8. zərərin ölçüsünün müəyyən olunması;
9. menecerlərin məsuliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi və s.

Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələri və funksiyaları eyni deyildir. Əgər dövlət maliyyə nəzarətinin əsas vəzifəsi - mövcud qanunvericiliyə riayət etmək və büdcə və qeyri-büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadəyə əsaslanan dövlətin maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətlə icrasına yardım etməkdirsə, qeyri-

dövlət nəzarətinin əsas vəzifəsi – təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatının düzgünlüyünü təmin etmək və onun maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Maliyyə qanunvericiliyinə əməl olunmasında maliyyə nəzarəti orqanları maliyyə sanksiyaları və qadağalardan istifadə edirlər.

Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti zamanı riayət etməli olduğu prinsiplər vardır. Maliyyə nəzarəti prinsipləri normativ sənədlərdə əks olunması baxımından beynəlxalq hüquqi aktların müəyyən etdiyi prinsiplər; Azərbaycan Respublikası tərəfindən müəyyən olunan prinsiplər; digər normativ sənədlərdə göstərilən prinsiplər; normativ hüquqi aktlarda qeyd olunmayan prinsiplər kimi qruplaşdırılır. Ali nəzarət orqanlarının beynəlxalq təşkilatı olan İNTOSAI-nin Lima deklarasiyasında maliyyə nəzarəti orqanları üçün əməl etməli olduqları əsas prinsiplər müəyyən olunmuşdur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- ❖ Müstəqillik və obyektivlik;
- ❖ Səriştəlilik və aşkarlıq;
- ❖ Nəticəlilik;
- ❖ Dəqiqlik;
- ❖ Professional davranış;
- ❖ Effektivlik və s.

Bu prinsiplərdən ilk ikisi daha vacib hesab olunan prinsiplərdir.

Maliyyə nəzarəti maliyyə resurslarının bütün hərəkət proseslərində özünü göstərdiyi üçün ictimai istehsalın bütün sahələrində mövcuddur. Məlumdur ki, ictimai istehsalın sahələri istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak hesab olunur. İndi isə, bu mərhələlərin hər birində maliyyə nəzarətinin necə iştirak etdiyinə baxaq.

İstehsal prosesində maliyyə nəzarəti ictimai əməkdən istifadənin səmərəliliyini müəyyənləşdirir.

Bölgü mərhələsində maliyyə nəzarəti bölgü prosesində əldə olunan vəsaitlərdən dövlət büdcəsinə, sosial sığortaya vəsaitlərin ayrılmasına, ictimai yığım, istehlak fondlarının genişlənməsinə, bərpasına və s. yönəldilir.

Mübadilə prosesində maliyyə nəzarətinin rolu, təsərrüfat subyektlərinin material-texniki vasitələrlə təminatını və əhalinin istehlak mallarına tələbatının ödənilməsini yoxlamaqdan ibarətdir.

İstehlak mərhələsində maliyyə nəzarəti əsasən istehsal istehlakı ilə bağlı olan əməliyyatlara nəzarəti nəzərdə tutur. Şəxsi istehlaka maliyyə nəzarəti zamanı vətəndaşların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi zamanı yaranan uyğunsuzluqları, qanunvericiliyin, normativ hüquqi aktların tələblərinin icrası zamanı pozuntu halları baş verərsə, onların səbəblərini araşdırır.

Maliyyə nəzarəti yalnız pul dövriyyəsini deyil, həmçinin mübadilə sövdələşmələri, o cümlədən qarşılıqlı hesablaşmaların müxtəlif formaları üzrə bütün əməliyyatları əhatə edir. Rus alimi E.Y.Qraçeva da maliyyə nəzarətini maliyyə sisteminin bütün həlqələrində fəaliyyət göstərən dövlət nəzarətinin bir növü kimi qiymətləndirir.

Beynəlxalq praktikada daha çox maliyyə nəzarətinin anqlosakson və fransız modeli istifadə olunur. İlk modeldə nəzarət edən maliyyə orqanları yalnız müxtəlif növ nəzarəti həyata keçirir, onlar üzrə hesabat hazırlayır, lakin sanksiyalar dövlət hakimiyyətinin inzibati və məhkəmə hakimiyyəti orqanları tərəfindən icra olunur.

Fransız modelində isə maliyyə pozuntularına yol verən şəxslərin təqsirləndirilməsində və itkilərin kompensasiyasının tələb olunmasında müəyyən nəzarət orqanlarına bəzi məhkəmə funksiyalarının verilməsi üçün şərait yaradılır. Bu da anqlosakson və fransız modelləri arasındakı əsas fərqi təşkil edir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir.

Ümumilikdə maliyyə nəzarətinə belə tərif verə bilərik ki, maliyyə nəzarəti – xüsusi təşkil olunmuş orqanlar tərəfindən, dövlət tapşırığı və ya iqtisadi subyektlərlə bağlanan razılışmaya əsasən maliyyə, pul, valyuta, kredit əməliyyatlarının hüquqi tələblərə, qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılmasıdır.

2.2 Maliyyə nəzarətinin üsul və formaları

İkinci fəslin ilk sualındamaliyyə nəzarətinin mahiyyətini açıqladıq və maliyyə nəzarətinin xüsusi metod və formalarla təsərrüfat subyekti və onun idarəetmə sisteminin maliyyə əməliyyatları və bu əməliyyatlarla bağlı digər məsələlərin yoxlanılması ilə əlaqədar fəaliyyət olduğu fikrinə gəldik. Bəs bu üsul və formalar hansılardır? İkinci fəsilin ikinci sualında bu mövzunu araşdıracağıq.

Maliyyə nəzarətinin hansı əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi məsələsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Maliyyə nəzarəti formalarının təsnifatını cədvəl 2.2.1.də olduğu kimi göstərmək olar.

Cədvəl 2.2.1. Maliyyə nəzarətinin formaları

Təsnifəşdirmə əlamətləri	Maliyyə nəzarətinin formaları
Təzahür formasına görə	<ul style="list-style-type: none"> • İcbari nəzarət; • Könüllü nəzarət
Yoxlamanın həyata keçirilmə zamanına görə	<ul style="list-style-type: none"> • İlkən nəzarət; • Cari nəzarət; • Sonrakı nəzarət
Yoxlamanın həcmi baxımından	<ul style="list-style-type: none"> • Kompleks nəzarət; • Tematik (qismən) nəzarət; • Seçilmiş nəzarət.
İmperativ baxımdan	<ul style="list-style-type: none"> • Dövlət nəzarəti; • Qeyri-dövlət nəzarəti
Yoxlamanın obyektı baxımından	<ul style="list-style-type: none"> • Vergi nəzarəti; • Büdcə nəzarəti; • Kredit (bank) nəzarəti; • Valyuta nəzarəti; • Sığorta nəzarəti; • Gömrük nəzarəti; • Investisiya nəzarəti; • Pul kütləsinə nəzarət.
Yoxlamayı həyata keçirən subyektə görə	<ul style="list-style-type: none"> • Prezident yoxlaması; • Yerli özünüidarəetmə orqanları və onların nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilən nəzarət; • İcra hakimiyyət orqanları tərəfindən keçirilən nəzarət; • Maliyyə-kredit orqanlarının nəzarəti; • Audit yoxlaması; • Müəssisədaxili nəzarət
Informasiya mənbəyi baxımından	<ul style="list-style-type: none"> • Sənədli nəzarət;

	<ul style="list-style-type: none"> • Faktiki nəzarət.
Yoxlama zamanı tətbiq olunan metoda görə	<ul style="list-style-type: none"> • Yoxlama; • Maliyyə fəaliyyətinin təhlili; • Sorğu; • Nəzərdən keçirmə; • nəzarət; • müşahidə (monitorinq); • təftiş.

Cədvəl 2.2.1-də ilk olaraq göstərdiyimiz təsnifləşdirmə əlaməti olan təzahür formasına görə maliyyə nəzarətini icbari və könüllü olmaq üzrə 2 qrupa ayırmışıq. Bu təsnifləşdirmə əlaməti daha çox N.Q.Hacıyev, T.A. Başkatova və başqa iqtisadçıların adı ilə bağlıdır.

Məcburi (icbari) nəzarət - qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən dövlət maliyyə nəzarəti orqanları vasitəsilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətdə həyata keçirilən nəzarət növüdür. Məcburi maliyyə nəzarətinə təsərrüfat subyektlərinin illik hesabatlarının yoxlanılması, vergi yoxlamaları kimi əməliyyatların yoxlanılması aid olunur. Məcburi maliyyə nəzarəti aşağıdakılar əsasında həyata keçirilir:

- ✓ Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda;
- ✓ Müəyyən dövlət orqanlarının qərarına əsasən.

Könüllü (təşəbbüs əsasında) maliyyə nəzarəti dedikdə, təsərrüfat subyektlərinin yoxlanmanı icra edəcək nəzarət orqanı ilə aralarında imzalanmış müqavilə əsasında, müstəqillik prinsipinə riayət olunaraq həyata keçirilən nəzarət forması başa düşülür.

Yoxlamanın keçirilmə zamanına görə maliyyə nəzarəti cədvəldə də göstəriləyi kimi ilkin, cari və sonrakı nəzarət formaları fərqləndirilir. Bu təsnifləşdirmə əlaməti N.Q.Hacıyev, A.S.Narinskiy, T.A.Başkatova, E.Y.Qraçeva, V.M.Rodionova və digər iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Büdcələrin (dövlət büdcəsi, bələdiyyə büdcələri), büdcə təşkilatları, digər təsərrüfat subyektlərinin gəlirlər və xərclər smetasının, onların maliyyə planlarının, büdcə layihələrinin hazırlanması və qəbulu zamanı maliyyə nəzarətinin ilkin nəzarət formasından istifadə olunur. İlkin nəzarət daha çox profilaktik xarakter daşıyır. Belə

ki, ilkin nəzarət vasitəsilə maliyyə resurslarından səmərəsiz istifadə halları aşkara çıxarılır və bu halları aradan qaldırmağa kömək edir. Bununla yanaşı, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin istənməyən nəticələri aşkar olunaraq, aradan qaldırılmasına şərait yaradılır. İlkin nəzarət zamanı müəssisənin maliyyə baxımından möhkəmlənməsində əhəmiyyət kəsb edən əlavə ehtiyatlar da aşkar oluna bilər.

Həyata keçirilmə zamanına görə maliyyə nəzarətinin ikinci forması olan cari (operativ) nəzarət müəssisənin istehsal və təsərrüfat əməliyyatlarının, müxtəlif səviyyəli büdcələrin, maliyyə planlarının, icrası, gəlir və xərclərin smetasının qiymətləndirilməsi zamanı tətbiq olunur. Bu nəzarət formasının əsas vəzifəsi mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının tələblərinə, maliyyə intizamına riayət edilməsini təmin etmək və maliyyə intizamındakı pozuntuları aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Cari nəzarət müəssisənin daxili yığım ehtiyatlarının artırılmasının yoxlanılmasına imkan verir. Cari nəzarətdə təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti faktiki materiallarla ardıcıl olaraq təhlil olunur.

Sonrakı (növbəti) nəzarət hesabat dövrünün sonunda icra olunur. Bu nəzarət forması büdcələrin icrası ilə bağlı hesabatların təsdiqi, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin yoxlanılmasında tətbiq olunur. Bu nəzarət formasının əsas vəzifəsi – təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin, maliyyə siyasəti və strategiyasının effektivliyinin qiymətləndirilməsidir. Sonrakı nəzarət ilkin nəzarətlə bağlı olub, onun göstəriciləri əsasında həyata keçirilir. Bu nəzarət formasının məqsədi büdcələrin reallaşdırılması nəticələrinin təhlili, maliyyə planlarının icrası, gələcək illər üçün maliyyə siyasəti strategiyası və taktikasını hazırlanmasıdır.

İmperativ baxımdan maliyyə nəzarəti dövlət və qeyri – dövlət nəzarətinə ayrılır. Qeyri-dövlət nəzarəti də özlüyündə daxili (müəssisədaxili, korporativ) və xarici (audit) olmaqla iki qrupa ayrılır. Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti bir-birindən subyekt, məqsəd və metod baxımından fərqlənsələr də, onlar bir-biri ilə bağlıdır. Dövlət nəzarətinin əsas məqsədi dövlət büdcəsinə daxil olan resursların artırılması, dövlətin idarəetmə xərclərinin minimuma endirilməsindən ibarətdir.

Qeyri-dövlət nəzarətində isə əsas məqsəd daha çox mənfəət götürülməsi və dövlətə olan ayırmalar və başqa xərcləri azaltmaqdır.

Rus iqtisadçılarından olan A.N. Kozırın dövlət maliyyə nəzarətini də iki qrupa ayırır:

- ❖ dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanları, həmçinin xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən icra olunan ümumdövlət nəzarəti;
- ❖ nazirliklər, yerli özünüidarəetmə orqanlarının nəzarət-təftiş şöbələri tərəfindən həyata keçirilən idrə nəzarəti. Bu nəzarət qeyd olunan orqanların onlara tabe olan idarələrində həyata keçirilir.

Rus iqtisadçısı L. N. Ovsyannikov dövlət maliyyə nəzarətinə belə bir tərifi vermişdir ki, dövlət maliyyə nəzarəti – hüquqi, iqtisadi, inzibati, mühafizə tədbirləri kompleksi olub, dövlət qanunvericiliyi əsasında özünün və vətəndaşlarının maliyyə maraqlarını qorumaq məqsədilə həyata keçirilir. N. F. Efimova isə dövlət maliyyə nəzarətini dövlət və bələdiyyələrin əmlakının və maliyyə resurslarının qanunauyğun və səmərəli istifadəsinə nəzarəti təmin edən tənzimlənən hüquqi normalardır. [13, səh.19]

Digər rus iqtisadçısı N. İ. Ximiçeva isə dövlət maliyyə nəzarətinə belə bir tərifi verir ki, o, qanuna və məqsədə uyğun təhsil sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, ölkə və regionların sosial-iqtisadi baxımdan inkişafında dövlət və bələdiyyələrin büdcələrinin yaradılması, bölüşdürülməsi və inkişafına nəzarəti əhatə edir. [13, səh.19]

Dövlət maliyyə nəzarəti bir sıra özünəməxsus funksiyalara malikdir. Bu funksiyalara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- ❖ Büdcə və büdcədən kənar fondlar üzrə gəlir və xərclərin vaxtında həyata keçirilməsinin yoxlanılması, dövlət vəsaitlərinin səmərəli sərfi, dövlət əmlakının effektiv istifadəsinə nəzarət;
- ❖ Büdcə və büdcədən kənar fondlara daxil olan və sərf olunan maddələrin əsaslandırılmasının dəyərləndirilməsi;

- ❖ Bütçə prosesinin inkişafına istiqamətlənmiş tövsiyyələr hazırlamaq, maliyyə intizamının pozulması hallarının araşdırılaraq, aradan qaldırılması ilə bağlı təkliflər hazırlamaq;
- ❖ Bütçə və bütçədənkənar fondlar üzrə vəsaitlərin bank sistemində hərəkətinə nəzarət;
- ❖ Vergi, rüsum və s. kimi ödəmələrin dövlət bütçəsinə daxil olmasına nəzarət;
- ❖ Bütçə və qeyri-bütçə vəsaitlərindən nazirlik və müəssisələrin effektiv istifadəsinin qiymətləndirilməsi;
- ❖ Maliyyə hesabatlarının düzgün tərtibi və icrasına nəzarət və s.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət orqanları tərəfindən icra olunur. Ölkəmizdə dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlara Azərbaycan Respublikası hökuməti, Prezidentin nəzarət idarəsi, Hesablama Palatası, Dövlət Xəzinədarlığı, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, maliyyə monitorinqi üzrə komitə, gömrük komitəsi, maliyyə-bütçə nəzarətinin yerli orqanları və s. aiddir.

Hesablama palatası dövlət bütçə-maliyyə nəzarətini həyata keçirən, Milli Məclisə hesabat verən dövlət orqanıdır. “Hesablama Palatası haqqında” AR Qanununa əsasən Hesablama Palatasının fəaliyyət dairəsinə dövlət bütçəsinin təsdiqi, icrasına, əmlakının idarəsi və onun haqqında sərəncam verilməsinə, dövlət bütçəsinə onun əmlakının xüsusiləşdirilməsindən yaranan vəsaitlərin mədaxilinə, yerli özünüidarəetmə orqanları və hüquqi şəxslər üçün bütçədən ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsinə nəzarət aiddir.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il, 48 sayılı Fərmanı ilə “Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında Əsasnamə” ilə fəaliyyətə başlamışdır. Bu Orqan Maliyyə Nazirliyi nəznində yaradılmışdır. O, dövlətə məxsus vəsaitləri mərkəzdən idarə edən, bu vəsaitlərin mədaxili və məxaricinə cari nəzarət edən, dövlət adından çıxış edərək bütçə xərcləri üzrə öhdəliklər qəbul edən, dövlət bütçəsi üzrə kassa icrasını yerinə yetirərək bu əməliyyatların uçotunu icra edən orqandır.

Digər bir dövlət maliyyə nəzarəti orqanı Maliyyə Nazirliyi nəznində yaradılan Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətidir. Bu orqan fəaliyyəti zamanı aşağıdakılara nəzarət edir:

- ❖ Dövlət büdcəsi, məqsədli büdcə fonları, büdcə təşkilatlarının büdcədənənar fondları üzrə vəsaitlərinin xərclənməsinə;
- ❖ Dövlət zəmanəti ilə əldə olunmuş, dövlət büdcəsi hesabına verilən kreditlərin məqsədəuyğun xərclənməsinə və s.

Dövlət maliyyə nəzarətinin icrasında metodiki rəhbərlik bu orqana məxsusdur və o, bu sahədə yaranan pozuntu hallarının qarşısını almaq üçün tədbirlər işləyib hazırlayır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi qeyri-dövlət nəzarəti daxili və xarici nəzarət olmaqla, iki formada olur.

Daxili nəzarət müəssisə, firmaların, müəssisələrin maliyyə və iqtisadi nəzarətini əhatə edir. Daxili nəzarət müəssisədaxili və korporativ formada olur. Daxili nəzarətin obyektı – təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətidir. Daxili nəzarətin təşkilində əsas məqsədlər təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının qorunması və təminatı, daxili ehtiyatların aşkar olunması, gəlirlərin artırılması və səmərəsiz xərclərin azaldılması, maliyyə, material və əmək resurslarından effektiv istifadədir. Daxili nəzarət əməliyyatlarına təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat planına uyğun əməliyyatların icrası, risk menecmenti, qeyri-standart əməliyyatlar aiddir.

Daxili nəzarət sisteminin strukturuna aiddir:

- ✓ Nəzarət mühiti;
- ✓ Daxili nəzarət mexanizm və vəsaitləri;
- ✓ Risk qiymətləndirilməsi sistemi.

Müəssisədaxili nəzarət təsərrüfat subyektinin nəznində, öz hesabına yaradılan şöbələr hərəfindən göstərilən iqtisadi, maliyyə, hüquqi xidmətlərdir.

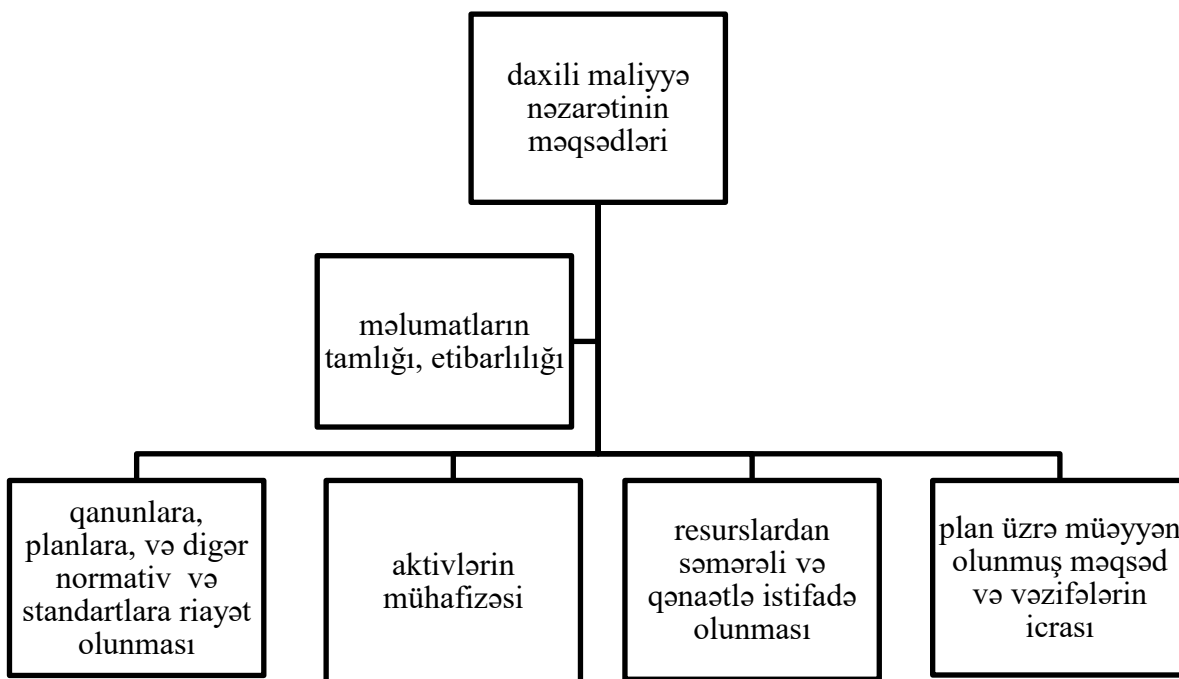
Daxili nəzarət təsərrüfat subyektinin məqsədlərini müdafiə etdiyi üçün onun əsas məqsədi subyektin rəhbərliyinə effektiv maliyyə fəaliyyətinin həyata

keçirilməsində köməklik etməkdir. Daxili nəzarət nəzarətin digər formalarından fərqli olaraq, daha çox informasiya və hazırlıq funksiyasını icra edir.

Daxili nəzarət rəhbərlik üçün maliyyə təhlilini həyata keçirərək ona təhlilin məlumatlarını təqdim edir, mühasibat və statistika hesabatlarının, imzalanmış mülki və əmək müqavilələri üzrə maliyyə nəticələrini qiymətləndirir. Daxili nəzarət nəticəsində əldə olunan məlumatlar imkan verir ki, təsərrüfat subyektinin maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılсын, maliyyə intizamını pozan hallar araşdırılaraq qiymətləndirilsin. Məcburi maliyyə yoxlamasından əvvəl daxili nəzarətinin keçirilməsi daha əhəmiyyətlidir. Belə ki, daxili nəzarət təsərrüfat subyektinin öz gücü və öz vəsaitləri hesabına vaxtında maliyyə sahəsində cinayətkarlıq hallarının aşkar olunaraq aradan qaldırılmasına, həmçinin dövlət nəzarət orqanları üçün zəruri sənədlərin hazırlanmasına şərait yaradır.

Daxili maliyyə nəzarətinin təşkilinin əsas məqsədləri Sxem 3.2.1.də verilmişdir.

Sxem 3.2.1. Daxili maliyyə nəzarətinin məqsədləri.

Ümumiyyətlə, nəzarət dedikdə, rəhbərlik tərəfindən düzgün planlaşdırma, təşkilatçılıq və idarəetmənin nəticəsi başa düşülür. Daxili maliyyə nəzarətinin üç əsas növü fərqləndirilir:

1. Profilaktik nəzarət – gözlənilməz mənfi hadisələrin baş verməsini önləmək üçün həyata keçirilir;
2. Aşkar etmə nəzarəti - baş vermiş arzuolunmaz hadisələri müəyyənləşdirərək onların aradan qaldırılması üçün tətbiq olunur;
3. İdarəedici nəzarət - lazımi hadisələrin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır, yaxud ona şərait yaradır.

Səmərəli daxili maliyyə nəzarəti sistemi qərar qəbulunda mühüm rol oynayan hadisələr haqqında daxili və xarici bazarla əlaqəli məlumatları tələb edir. Bu məlumatlar istifadə olunan formada, zamanında, etibarlı şəkildə hazırlanaraq təqdim edilməlidir.

Risklərə mütəmadi nəzarət daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Daxili nəzarət sistemi bəzi amillərin təsiri ilə formalaşır. Bu amillərə aiddir:

- ❖ təsərrüfat subyektinin rəhbərliyinin daxili nəzarətə olan münasibəti;
- ❖ təsərrüfat subyektinin strukturu elementlərinin həcmi;
- ❖ təsərrüfat subyektinin strateji məqsədləri və vəzifələri;
- ❖ zəruri resurslarla təmin olunma səviyyəsi;
- ❖ kadrların bilik və bacarıqlarının səviyyəsi;
- ❖ fəaliyyətin nə dərəcədə avtomatlaşdırılması və s.
- ❖ Kənar amillər və s.

Müəssisələrin idarəetmə struktur bölmələrindən olan daxili audit xidməti keyfiyyət meyarı olan iqtisadi səmərəlilik meyarına malikdir. İqtisadi səmərəlilik əldə etmək üçün isə texnoloji və metodoloji baza hər zaman inkişaf etdirilməlidir. Daxili

audit bölməsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

- ✓ effektivlik;
- ✓ sənədləşdirmə,
- ✓ metodoloji uyğunlaşma;
- ✓ təşkilati uyğunlaşma.

Daxili auditlə təftiş bəzi hallarda eynilədirilir. Lakin bu anlayışlar bir çox əlamətinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Təftişin vəzifələri dairəsi daxili auditin vəzifələri dairəsi ilə müqayisədə daha dardır.

Təftişin vəzifələrinə əsasən aşağıdakıları aid edə bilərik:

- Normativ və standartların tələblərinin həyata keçirilməsinə nəzarət etmək;
- Mühasibat uçotunun təşkilini inkişaf etdirmək;
- Maddi, əmək və maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə və bu istiqamətdə mühasibat uçotunun rolunun artırılması;
- Maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının hesabatlarda tam və etibarlı əks olunmasına nəzarət və s.

Lakin daxili auditin vəzifələrinə qeyd elədiklərimizlə yanaşı başqa vəzifələr də daxildir. Belə ki, daxili audit maliyyə hesabatının yoxlanılması, nəticədə əldə olunan məlumatların idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün rəhbərliyə verilməsi; idarəetmə sistemində mövcud risk səviyyəsinin müəyyən olunması; vergi və s. orqanlarının tətbiq edə biləcəyi sanksiyalar haqqında xəbərdarlıq etmək kimi əlavə işləri də icra edir.

Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, təftişin əsas məqsədi çatışmazlıqları aradan qaldırmaq, onların səbəbkarlarını cəzalandırmaqdırsa, daxili audit nəzarət olunan bölməyə yardıma yönəldilir.

Təftiş aktivlərdən sui-istifadə hallarının məhdudlaşdırılması, aktivlərin qorunması, profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Daxili audit isə yalnız yoxlamanı nəzərdə tutmur. O həmçinin, investisiya cəlb olunması kimi məsələlər üzrə məsləhətlərin də verilməsini də nəzərdə tutur.

Güclü daxili nəzarət sistemi aşağıdakılara nail olmağa imkan verir:

- Təsərrüfat subyektinin vəzifə və məqsədlərinin reallaşdırılması;
- Uzunmüddətli gəlirlilik planlarına nail olmaq;
- Etibarlı maliyyə hesabatlarının tərtibinə kömək etmək;
- Gözlənilməz itki risklərinin azaldılmasına kömək etmək.

Korporativ maliyyə nəzarəti korporasiyaların, cəmiyyətlərin maliyyə-təsərrüftə əməliyyatlarına nəzarəti nəzərdə tutur. Onun əsas məqsədi səhmdarların kapitalının və cəmiyyətin aktivlərinin müdafiəsindən ibarətdir. Korporativ nəzarət qarşısında duran bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həllinə nail olmalıdır:

- a) Səmərəli idrəətmə sisteminin təmin olunması və təsərrüfat subyektinin vəzifəli şəxsləri tərəfindən sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması;
- b) Daxili nəzarətin effektiv əməliyyatlarının aşkar olunması və onlara əməl olunmasını təmin etmək;
- c) Təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat planının qəbulu və icrasının təmin olunması;
- d) Maliyyə risklərinin aşkar olunması və qarşısının alınması;
- e) Maliyyə hesabatlarında əks olunan məlumatların düzgün olması.

Qeyri-dövlət nəzarətinin növlərindən biri də kommərşiya bankları tərəfindən nəzarətdir ki, kommərşiya bankları tərəfindən nəzarətin obyektı onların müştəriləri olan təsərrüfat subyektlərdir. Nəzarətin bu növü bank müştərilərinin nağd və qeyri-nağd ödəniş qaydalarına əməl edib-etmədiyini, o cümlədən müştərilərin ödəmə qabiliyyətini müəyyən etmək üçün həyata keçirilir. Kommərşiya bankları müştərilərin hesablaşma-kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına və valyuta qanunvericiliyinə əməl etdiklərinə nəzarət edirlər.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin formalarından biri də audittir. Audit xarici nəzarət forması hesab olunur. Audit yoxlaması hüquqi şəxs olan audit təşkilatı və ya fiziki şəxs olan auditor tərəfindən aparıla bilər. Audit dedikdə, mühasibat uçotunun düzgün aparılmasına, mühasibat və maliyyə hesabatlarına müstəqil nəzarətdir. Auditin müxtəlif növləri vardır. Bu növlər Cədvəl 2.2.2-də göstərilir.

Cədvəl 2.2.2. Auditin növləri və hər bir növ üzrə fəaliyyətin məzmunu

Auditin növləri	Onların fəaliyyətinin məzmunu
Məcburi audit	Bilavasitə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda və ya dövlət orqanlarının tapşırığı əsasında yerinə yetirilir.
Könüllü audit	Yoxlanılacaq təsərrüfat subyekti ilə auditor və ya audit təşkilatı arasında könüllülük prinsipi əsasında bağlanmış müqavilə üzrə həyata keçirilir.
Kənar audit	Auditor firmaları və sərbəst auditorlar tərəfindən bağlanan müqavilə əsasında təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının düzgünlüyünü obyektiv olaraq qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.
Daxili audit	Təsərrüfat subyektinin struktur elementlərindən biri kimi təşkil olunur və ehtiyatların itkisinin qarşısını almaq və müəssisə daxilində zəruri dəyişikliklər aparmaq üçün həyata keçirilir.
Uyğunluq audit	Təsərrüfat subyektinin maliyyə, təsərrüfat fəaliyyətinin qoyulmuş şərtlərə, qaydalara uyğun olub olmadığını müəyyən etmək üçün həyata keçirilir.
Təsərrüfat audit	Təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq imkanlarının müəyyənəndirilməsi və bu haqda məsləhətlər verilməsi, idarəetmənin səmərəliliyinin təhlilini nəzərdə tutur.
Maliyyə hesabatının audit	Maliyyə hesabatının müəyyənəndirilmiş meyarlara və mühasibat uçotunun qəbul olunan qaydalarına mütənasib olması haqqında rəy vermək üçün həyata keçirilir.
Əməliyyat audit	Təsərrüfat sisteminin təsərrüfat əməliyyatları və metodlarının hər hansı bir hissəsinin təhlilidir.
Dövlət orqanlarının müvafiq qərarı ilə həyata keçirilən audit	Qanunvericiliyə uyğun olaraq əsasən səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq

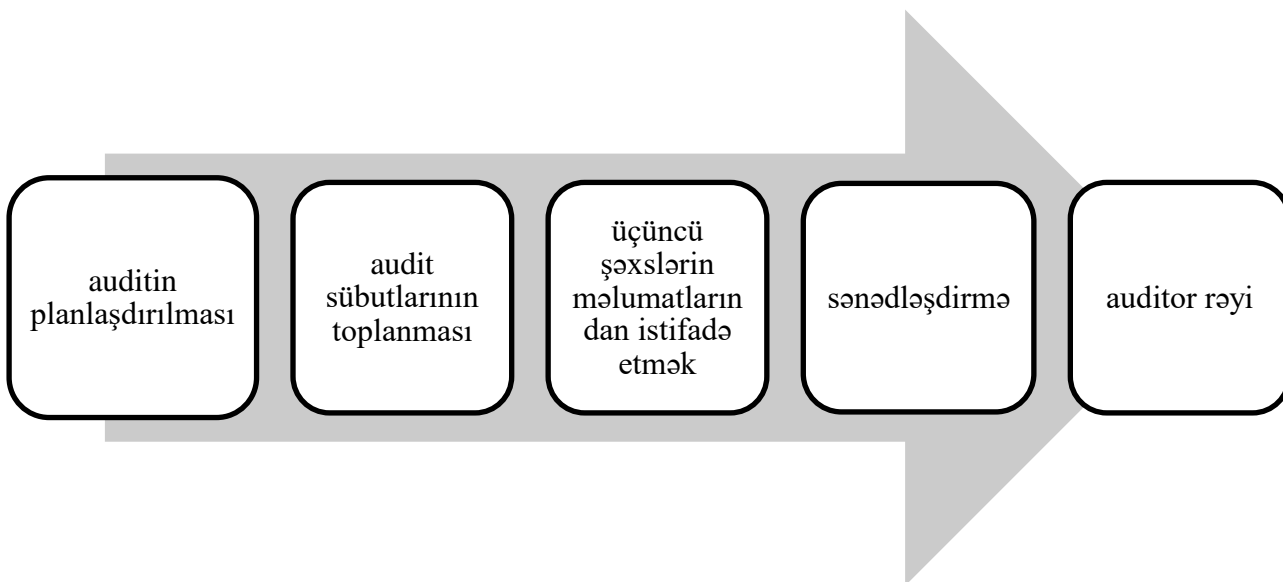
	qərarı ilə həyata keçirilən məcburi auditin bir formasıdır.
--	---

Auditorlar yalnız audit yoxlamalarını həyata keçirmirlər. Onlar Həmçinin, təsərrüfat subyektlərinə, fiziki şəxslərə məsləhət xidmətləri də icra edirlər.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün mütləq qaydada Auditorlar Palatasından lisenziya almaq lazımdır. Lisenziyanın müddəti isə 5 ildir.

Auditor yoxlamasının əsas mərhələləri Sxem 2.2.2-də göstərilmişdir:

Sxem 2.2.2. Auditor yoxlamasının mərhələləri

Sxem 2.2.2. Auditin mərhələləri.

Maliyyə nəzarətinin bir digər növü büdcə nəzarətidir. Bu növ maliyyə nəzarətinin mühüm formalarından hesab olunur. Onun vəzifəsi büdcənin hazırlanması, baxılması və təsdiqi mərhələlərində büdcənin mövcud ehtiyatlarının gəlir hissəsinin istifadəsinə nəzarət etməkdir. Büdcə xərclərinin təhlilində hər bir xərcin məqsədəuyğun maliyyələşdirilməsi yoxlanılır. Büdcədən istifadə zamanı büdcə nəzarəti büdcə vəsaitlərindən vaxtında və səmərəli formada istifadə olunmasının yoxlanılmasını nəzərdə tutur.

Vergi nəzarəti də maliyyə nəzarətinin bir formasıdır. Vergi nəzarəti büdcə sisteminin bütün mərhələlərində büdcənin gəlir hissəsinə daxil olan vergilərin hərəkətinə nəzarət etməkdir.

Digər maliyyə nəzarəti növü olan gömrük nəzarətinin əsas vəzifəsi büdcəyə gömrük rüsumları və vergilərin tam və vaxtında daxil olmasıdır.

Valyuta Nəzarəti - ixrac əməliyyatlarından gəlirlərin tam və vaxtında daxil olmasına, idxal malları üzrə xarici valyuta ilə ödənişlərin düzgünlüyünə nəzarətdir.

Sığorta nəzarəti sığorta bazarında sabitliyin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Maliyyə nəzarəti metodları dedikdə, nəzarətin məqsədlərinə çatmaq məqsədilə istifadə edilən üsul və qaydaların toplusu başa düşülür. Maliyyə nəzarətinin tətbiqi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar əsasən nəzarət, nəzərdən keçirmə, maliyyə vəziyyətinin təhlili, müşahidə, yoxlama, təftiş ola bilər.

Maliyyə nəzarətinin yoxlama metodunun tətbiqi zamanı hesabat sənədləşmələri və məxaric sənədləri üzrə maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri araşdırılır. Yoxlama nəticəsində əgər hər hansı pozulma halı aşkarlanarsa, onun qarşısının alınması üçün tədbirlər görülür.

Qanunvericilikdə əks olunan norma və tələblərə əsasən aparılan maliyyə əməliyyatlarının təhlili nəzarət metoduna əsaslanır. Əgər bu norma və tələblər pozularsa, sanksiyalar tətbiq oluna bilər.

Maliyyə nəzarətinin bir digər növü olan müşahidə və ya monitoring nəzarət subyektinin maliyyə durumu və onun resurslarından səmərəli istifadə ilə bağlı nəzarət metodudur. Bu nəzarət metodu yoxlanılacaq təsərrüfat subyektinin razılığı əsasında və ya arbitraj məhkəməsinin qərarı ilə keçirilə bilər. Arbitraj məhkəməsinin qərarına əsasən monitoring metodu əsasən müəssisənin öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi və müəssisənin müflisləşməyə getdiyi halda tətbiq olunur.

Maliyyə nəzarətində əsas tətbiq olunan metod təftiş metodudur ki, o da yoxlamanın əhatəsi baxımından tam, natamam, tematik və kompleks formalara ayrılır.

Təftişin tam təftiş metodunda yoxlanılan təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti bütövlükdə təftiş edilir.

Natamam təftişdə isə tam təftişin əksinə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti bütünlüklə nəzarət obyektini olmur. Yalnız onun müəyyən sahələri yoxlanılır.

Tematik təftişdə bənzər təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı nöqsanların, pozuntuların aradan qaldırılmasına çalışılır. Kompleks təftişdə isə təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəfləri yoxlanılır.

Təftişin digər təsnifləmə əlaməti isə maliyyə-təsərrüfat proseslərinin əhatəsi dairəsidir ki, bu baxımından təftiş tam və seçmə olur. Tam təftişdə təsərrüfat subyektinin bütün maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları və ilkin sənədləri yoxlanılır. Seçmə təftişdə isə müəyyən vaxt müddəti ərzində ilkin sənədlərin bir qisminin yoxlanılır. Bu iki təftiş növünün birgə tətbiqi nəticəsində təftişin başqa növü olan kombinə edilmiş təftiş formalaşır.

İstənilən təftiş növünün tətbiqindən əvvəl təftiş proqramı hazırlanır. Təftiş sonda rəsmi aktla rəsmiləşdirilir.

Rus iqtisadçılarından O.A.Noqina nəzarət metodlarını ümumelmi və xüsusi nəzarət metodları olmaqla iki qrupa ayırır. Ümumelmi metodlar induksiya, deduksiya, sintez, analiz analogiya kimi üsulları əhatə edir.

Xüsusi metodlar isə empirik və spesifik olmaqla, iki qrupa ayrılır. Hər biri də özlüyündə müxtəlif növlərə ayrılır. Empirik metodlara inventarizasiya, ekspertiza, ekperiment, yoxlama aid olunur. Spesifik metodlara isə iqtisadi-riyazi üsullar, iqtisadi təhlil üsulları və s. kimi üsullar aiddir.

Başqa bir təsnifat əlamətinə görə isə nəzarət metodları sənədli və faktiki nəzarət metodlarına ayrılır. Sənədli nəzarət dedikdə, nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı yoxlama sənədlərə istinad edir, məsələn ilkin uçot sənədləri, müqavilələr və s.

Faktiki nəzarət metodları isə birbaşa mühasibat uçotu obyektləri ilə əlaqədardır. Burada sənədlər yox, əsas vəsaitlər, xammal və s. yoxlamada əsas götürülür. Belə metodlara inventarizasiya, nəzarət ölçmə, nəzarət məqsədilə alqı, və s. aiddir.

Təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, sərvətlərinin və s. faktiki vəziyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və sənədlərlə rəsmiləşdirilməsi inventarizasiya adlanır.

Nəzarət məqsədilə alqı metodu səlahiyyətli dövlət nəzarət orqanları, həmçinin daxili müfəttişlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu metodun tətbiqi nəticələrinə əsasən protokol və ya akt tərtib edilir.

Digər bir nəzarət metodu olan ekspertizanın tətbiqi müxtəlif mütəxəssislərin biliklərindən istifadə edərək nəzarəti nəzərdə tutur.

Sorğu metodu da faktiki nəzarət metodlarındanıdır. O, yazılı və şifahi formada ola bilər. Bu metodun tətbiqi zamanı qoyulan suallara cavablar nəzarətçi tərəfindən təzyiqə məruz qalmadan və təhlükəsiz şəraitdə razılıq əsasında alınmasına əsaslanır. Yoxlanılan təsərrüfat subyektinin yazılı izahatı nəzarət idarəsinə yollanmalıdır, Bu izahat əsasında da həmin təsərrüfat subyektində hansı tədbirlər görülməyi haqda sərəncam verilir.

Baxış metodu təftiş yoxlanılan obyektin vəziyyətini öyrənmək üçün aparılır. Bu metodun sonunda sənəd rəsmiləşdirilməsi baş vermir. Bu baxımdan da inventarizasiyadan fərqlənir. Müşahidən fərqli olaraq isə baxış metodunun tətbiqində yoxlamayı aparan şəxsin obyektə baxış haqda qəti bildiriş niyyəti olur.

2.3. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən istifadə üzrə maliyyə nəzarətinin təşkili

Maliyyə nəzarəti mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat subyektlərində tətbiq olunur. Bu zaman qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları, ilkin sənədlər, mühasibat balansları və analitik və sintetik uçot göstəriciləri əsas götürülür.

Yoxlama zamanı bank və kassa əməliyyatları tam, digər sahələr isə seçmə üsulla seçilərək yoxlanıla bilər. Müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin təşkili zamanı yoxlamanın aşağıdakı ardıcılığına əməl etmək məqsədəuyğundur:

1. Nəzarəti icra edəcək şəxsin müəssisəyə getmədən gördüyü hazırlıq işi;
2. Pul vəsaitləri və maddi dəyərlilərin gözlənilmədən inventarizasiyasının təşkili;
3. Yoxlanılacaq müəssisənin struktur bölmələrinə baxış;
4. Yoxlanılacaq materialların həcmi ilə tanışlıq;
5. Sənədlərə əsasən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları və uçotunu yoxlamaq;
6. Yoxlamanın nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Daxili maliyyə nəzarəti qarşısına qoyulan əsas vəzifələrə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- ❖ İllik hesabatın hazırlanması zamanı mühasibat uçotu prinsip və qaydalarına əməl olunması;
- ❖ Xarici maliyyə nəzarətini keçirənlərin zəmanətləri ilə tanış olmaq;
- ❖ Təsərrüfat subyektinin strateji maliyyə məsələləri barəsində razılaşma;
- ❖ Rəhbərlik üçün hazırlanmış materialların düzgünlüyü;
- ❖ Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yoxlanılması və s.

Hər bir təsərrüfat subyektini üzrə dövriyyə aktivləri müxtəlif likvidlik dərəcəsinə malik elementlərdən (ehtiyatlar, pul vəsaitləri, debitor borcları və s.) təşkil olunur. Bu cəhətdən dövriyyə vəsaitlərinin strukturu, həcmi, istifadəsinin səmərəliliyi, o

cümlədən onların təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə təsirin qiymətləndirilməsində müəssisədaxili nəzarətin əhəmiyyəti artır.

Dövriyyə vəsaitlərinin təhlilinin əsasında iki əsas məqsəd durur. Bu məqsədlər aşağıdakılardır:

- Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi, strukturu və dövriyyəsinin təhlili;
- Dövriyyə vəsaitlərinin bütövlükdə və ya ayrı-ayrı elementlərinin istifadəsinin səmərəliliyinin təhlili.

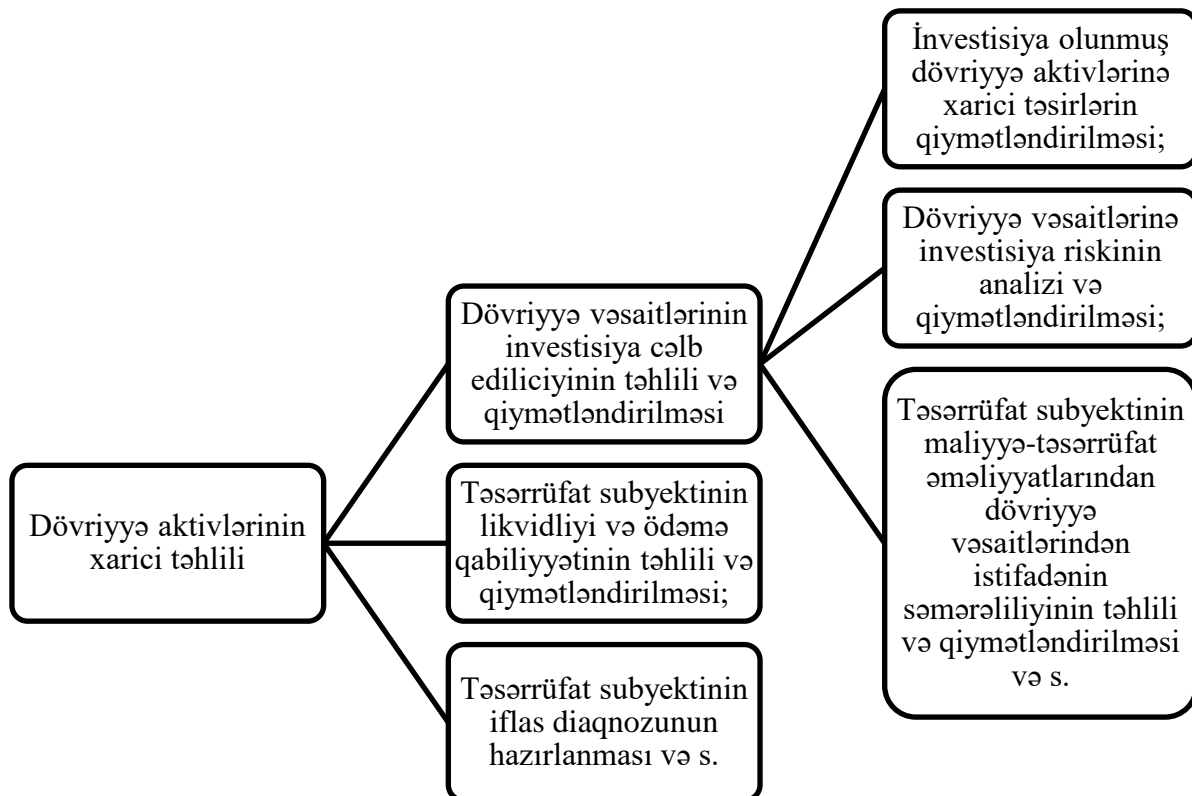
Dövriyyə vəsaitlərinin təhlilində istifadə olunan məlumat mənbələri idarəetmə, əməliyyat, statistik uçot məlumatları, hesabat, plan məlumatları (smeta, büdcə, biznes plan), istehsal-texniki məlumatlar və s. aiddir. Bununla yanaşı, dövriyyə vəsaitlərinin təhlilində ümumiqtisadi və sənaye məlumatları, kontragentlər və rəqiblər haqqında, resursların qiyməti, maliyyə resurslarının cəlb olunması və yerləşdirilməsi haqqında məlumatlar və s. kimi informasiyalardan istifadə olunur.

Dövriyyə aktivlərinin təhlili kompleks və sistemativ bir prosesdir. Dövriyyə aktivlərinin daxili və xarici təhlili həyata keçirilir ki, bu iki nəzarət forması təhlilin obyektinə baxımından fərqlənirlər.

Dövriyyə aktivlərinin xarici təhlili zamanı yoxlanılan elementlər Sxem 2.3.1-də göstərilmişdir.

Sxem 2.3.1. Dövriyyə aktivlərinin xarici təhlili

Dövriyyə vəsaitlərinin daxili təhlilinin üç forması vardır:

- Ehtiyatların təhlili;
- Pul vəsaitlərinin təhlili;
- Debitor borclarının təhlili.

Ümumilikdə, dövriyyə aktivlərinin daxili yoxlanılmasında aşağıdakı məsələlər təhlil olunur:

- Dövriyyə aktivlərinin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Dövriyyə vəsaitlərinin ayrı-ayrı elementlərinə tələbatın təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Dövriyyə vəsaitlərinin sərfi üzrə büdcənin icrasının təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Dövriyyə vəsaitlərinin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan metodların hər birinin məqsədəuyğun seçilməsinin analizi;

- Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin göstəricilərinin təhlili;
- Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin göstəricilərinin təhlili;
- Müəssisənin maliyyə sabitliyinə dövriyyə vəsaitlərinin təsirinin təhlili;
- Müəssisənin maliyyə sabitliyinə dövriyyə vəsaitlərinin təsirinin təhlili;
- Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə zamanı yaranacaq risklərin qiymətləndirilməsi və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dövriyyə vəsaitlərinə daxili maliyyə nəzarəti 3 istiqamətdə həyata keçirilir (ehtiyatlar, pul vəsaitləri, debitor borcları). İndi isə hər bir istiqamət üzrə ayrıca yoxlanılan məsələləri nəzərdən keçirək.

Ehtiyatların (xammal və materiallar, bitməmiş istehsal, hazır məhsul) təhlilində aşağıdakı məsələlər təhlil olunaraq qiymətləndirilir:

- ✓ Alınmış ehtiyatların düzgün mədaxili;
- ✓ Ehtiyatların anbarda saxlanması üçün lazımi şəraitinə uyğunluğu;
- ✓ Ehtiyatların verilmiş vəkalətnamələrə əsasən alınması;
- ✓ Alınmış ehtiyatlar üzrə məsrəf normalarına əməl olunmasının düzgünlüyü;
- ✓ Zay olmuş ehtiyatların silinməsinin düzgünlüyü;
- ✓ Hazır məhsul buraxılışının xammalın istifadəsinə uyğun olması;
- ✓ Bitməmiş istehsalın mühasibat balansında əks olunması vəziyyəti;
- ✓ Hazır məhsulun qiymətinin müəyyənləşdirilməsinin düzgünlüyü;
- ✓ Satış ilə bağlı imzalanmış müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilmə səviyyəsi;
- ✓ Ehtiyatlardan istifadənin proqnozlaşdırılması metodikasına uyğunluğu;
- ✓ Ehtiyatlar və anbara daxil olunan digər maddi dəyərlilərin kəmiyyət və keyfiyyəti, tamlığı;
- ✓ Ehtiyatların istehsala buraxılması;
- ✓ İstehsalda olan ehtiyatların vəziyyəti;
- ✓ Ehtiyatların optimal həcmə uyğunluğu;
- ✓ Buraxılmış məhsulun keyfiyyəti və s.

Pul vəsaitlərinin təhlilində aşağıdakı məsələlər təhlil olunur:

- ❖ Pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılması metodlarının araşdırılması;
- ❖ Seçilmiş metoda əsasən pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılan həcminə uyğunluğunun təhlili;
- ❖ Pul vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarət;
- ❖ Likvidliyin lazımi səviyyədə saxlanmasına nəzarət və s.

Debitor borclarına nəzarəti nəzərdən keçirdikdə isə onların təhlilində aşağıdakıların yoxlanılması lazımdır:

- Bağlanmış müqavilələrin qanuniliyi;
- Debitor borclarının toplanmasında istifadə olunan qeyri-standart yolların (sessiya, faktoring) qanuniliyinə nəzarət;
- Debitor borcların hərəkəti üzrə uçotun qiymətləndirilməsi;
- Başqa hesablarda debitor borclarının gizledilib-gizledilməməsi;
- Ümitsiz debitor borclarının zərərlərə silinməsinin düzgünlüyü;
- Debitor borclarının təmin olunmasına nəzarət və s.

FƏSİL III. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏHƏMIYYƏTİ

3.1. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolu

Dövriyyə aktivləri təsərrüfat subyektləri üçün maliyyə sabitliyinin, ödəmə qabiliyyətinin qorunmasında, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının davamlılığının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da imkan verir ki, şirkət vaxtında və tam uğurla kommersiya fəaliyyətini həyata keçirə bilsin və onun ödəniş və hesablaşma öhdəliklərini vaxtında və tam yerinə yetirsin. Bütün bunlar dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasını, onlara qənaəti zəruriləşdirir.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- Yüksək infilyasiya səviyyəsi;
- Vergi yükünün artırılması;
- İstehsal və istehlak tələbatının azalması;
- Ödəniş və hesablama əməliyyatlarının icrasında pozuntular;
- Yüksək kredit faizləri və s.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması sahibkarlığın inkişafı baxımından qarşıya qoyulmuş aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Çünki dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin yaxşılaşdırılması investisiyaların da həcmnin artmasına səbəb olur.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi onun dövriyyəsi ilə əlaqəlidir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürətinin artırılması müəssisənin daha az xərclə istehsal proqramını icra etməsinə imkan verir. Dövretmə dedikdə, vəsaitlərin bir formadan digərinə keçməsi və fasiləsiz olaraq bu hərəkətin davam etməsi deməkdir.

Dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə göstəriciləri vaxt amilinin əsas götürüldüyü aşağıdakı göstəricilərdir:

- ❖ Dövretmə əmsalı;
- ❖ Dövriyyənin yüklənməsi əmsalı;
- ❖ Bir dövriyyənin uzunluğu əmsalı.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürəti ondan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilərdən biridir. Dövriyyə vəsaitləri daha tez dövr etdikcə onlar istehsal və tədavül mərhələlərində daha az müddətdə qalırlar ki, bu da daha az vəsait hesabına istehsalın genişləndirilməsinə şərait yaradır və müəssisənin rentabelliği də artır. Dövretmə sürətinin hesablanmasında əsas istifadə olunan göstəricilər dövriyyə vəsaitlərinin orta məbləği və satışdan alınan gəlir məbləğidir. Dövriyyə vəsaitlərinin orta məbləğini hesablamaq üçün iki üsuldən istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- ✓ Orta hesabla dövriyyə vəsaitlərinin orta məbləğinin müəyyən olunması;
- ✓ Orta xronoloji üsulla dövriyyə vəsaitlərinin orta məbləğinin müəyyən olunması.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalını hesablamaq üçün satılmış məhsulun həcmi dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığına nisbətini tapmalıyıq. Düstur formasında aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\Theta_{d\sigma} = R/D_{or} \quad (8)$$

Burada, $\Theta_{d\sigma}$ – dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı;

R – topdansatış qiymətində satılmış olunmuş məhsulun həcmi (manatla);

D_{or} – dövriyyə vəsaitlərinin orta illik (rüblük, aylıq) qalığıdır, (manatla)

Misal 1. Realizə olunmuş məhsul üzrə müəssisəyə il ərzində 100000 manat daxil olmuşdur. Dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığı isə 20000 manat təşkil edir. Bu zaman dövretmə əmsalı

$$\Theta_{d\sigma} = 100000/20000 = 5$$

olacaqdır.

Orta hesabla bir il ərzində dövriyyə vəsaitlərinin miqdarını hesablamaq üçün onların ilin əvvəlinə və axırına olan qalıqlarının yarısının üzərinə ilin aylarının (ilin 1-ci ayı istisna olmaqla) əvvəlinə olan qalıqları əlavə edilib, nəticəni ildəki ayların sayına bölürlər. Dövriyyə vəsaitlərinin orta illik qalığını düstur kimi aşağıdakı formada ifadə edə bilərik:

$$D_{or} = \frac{\frac{D_1}{2} + D_2 + D_3 + D_4 + D_5 + D_6 + D_7 + D_8 + D_9 + D_{10} + D_{11} + \frac{D_n}{2}}{n - 1} \quad (9)$$

Burada, D_{or} – dövriyyə vəsaitlərinin bir il üçün məbləği;

$D_1, D_2, \dots, D_{12}$ – dövriyyə vəsaitlərinin ayın əvvəlinə olan məbləği;

n - bir ildəki ayların sayıdır.

Misal 2. Dövriyyə vəsaitlərinin il ərzində hər bir ay üzrə məbləğini aşağıdakı kimi götürək: Yanvar - 20000 manat, fevral - 22000 manat, mart – 30000 manat, aprel – 28000 manat, may – 32000 manat, iyun – 19000 manat, iyul – 22000 manat, avqust – 18500 manat, sentyabr – 24400 manat, oktyabr – 28000 manat, noyabr – 30500 manat, dekabr – 21200 manat. Bu zaman dövriyyə vəsaitlərinin bir il üçün orta məbləği aşağıdakı kimi hesablanacaqdır:

$D_{or} =$

$$\frac{10000+22000+30000+28000+32000+19000+22000+18500+24400+28000+30500+21200}{12-1} =$$

$$\frac{275000}{11} = 25000$$

Dövretmə sürəti müəyyən vaxt ərzindəki dövrlərin sayı ilə müəyyən olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı, bir il və ya rüb müddətində istifadə edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin 1 manatına düşən satılmış məhsulun miqdarını əks etdirir. Dövretmə müddəti ərzində dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı nə qədər çox olarsa, dövriyyə vəsaitlərinin mövcud miqdarı şərait yaradar ki, daha çox məhsul istehsal olunsun. Dövlərin sayının artırılması ilə yalnız istehsal olunan məhsulun

miqdarı artırılmır, o cümlədən dövriyyə vəsaitlərinin qənaət edilmiş hissəsindən əlavə məqsədlər üçün istifadə etmək olar.

Dövretmə sürəti istehsalın həcmnin artırılması, istehsal ehtiyatları və onların səmərəli istifadəsi, yeni texnikanın tətbiqi, alınan məhsulun satılmasının kimi bir sıra amillərdən asılıdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürəti və həcminə aşağıdakı amillər təsir edir:

- ✓ Müəssisənin ölçüsü (kiçik, orta, böyük);
- ✓ Müəssisənin fəaliyyət xarakteri (pərakəndə, topdansatış və s.);
- ✓ İstehsalın dövrü müddəti;
- ✓ Müəssisənin uçot siyasəti;
- ✓ Müştərilərin ödəmə qabiliyyəti;
- ✓ Müştərilərin və təchizatçıların coğrafi mövqeyi;
- ✓ Zəruri resursların keyfiyyət və müxtəlifliyi;
- ✓ Qiymətləndirmə və infilyasiya və s.

Dövretmə müddəti isə bir dövrün baş verməsinə sərf olunan vaxtı ifadə edir. Dövretmə müddətini hesablamaq üçün hesabat dövründəki günlərin sayını dövretmə sürətinə bölmək lazımdır. Düstur şəklində onu aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$Y_k = B / \Theta_{da}, \quad (8) \text{ düsturu tətbiq etsək, onda } Y_k = B \times D_{or} / R \quad (10)$$

Burada, Y_k – dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin gün hesabı ilə uzunluğudur;

B – dövrdəki günlərin sayıdır (il – 360 gün, rüb – 90 gün və ay – 30 gün).

Θ_{da} - dövretmə əmsalıdır.

Misal 3. Misal 1-də verilmiş məlumatlara əsasən dövretmə müddətini hesablayaq.

$$Y_k = 360 / 5 = 72 \text{ gün}$$

Dövriyyənin yüklənmə əmsalını hesablamaq üçün dövriyyə vəsaitlərinin orta məbləğini əmtəlik məhsulun miqdarına bölərək əldə etmək olar. Düstur formasında bu əmsal aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$\Theta_y = D_{or}/R \quad (11)$$

Burada, Θ_y – dövriyyənin yüklənmə əmsalını,

D_{or} – dövriyyə vəsaitlərinin orta illik (rüblük, aylıq) qalığı (manatla)

R – topdansatış qiymətində satılmış olunmuş məhsulun həcmi (manatla) ifadə edir.

Misal 4. Dövriyyə vəsaitlərinin orta məbləğini 25000 manat, əmtəlik məhsulun həcmi isə 100000 manat kimi qəbul etsək, o zaman dövriyyənin yüklənmə əmsalı aşağıdakı kimi alınar:

$$\Theta_y = 25000/100000 = 0,25$$

Yüklənmə əmsalı dövriyyə əmsalının tərsi olub, 1 manatlıq satılmış məhsula düşən istifadə olunmuş dövriyyə vəsaitlərinin miqdarı ilə ölçülür. Onun həcmi kiçik olması dövriyyə vəsaitlərinin dövranını daha da sürətləndirir.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri nəzərdən keçirilən zaman əmtəlik məhsulun miqdarını bütövlükdə deyil, faktiki satılan hissəsi əsas götürülməlidir.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi dövretmə müddətinin mümkün qədər az, dövriyyə əmsalının isə çox olması halında yüksək olur. Məsələn, neft-kimya müəssisələrini nəzərdən keçirək. Belə müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı digər sahələrdən çoxdur. Belə ki, dövriyyə vəsaitlərinin dövrlərinin sayı ildə orta hesabla 12-15 olduğu halda başqa sənaye sahələrində bu rəqəmlər daha aşağıdır. Bu da neft-kimya sahəsində dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini daha yüksək edir.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə göstəricilərini hesabladıqda dövriyyə vəsaitlərinin qalıq məbləğinin tərkibinə hesablaşma hesablarında olan nağd pul vəsaitləri aid olunmur. Bunun səbəbi isə dövriyyə aktivlərinin dövretmə sürətinin

artırılması halında qənaət olunan dövriyyə vəsaitləri bankda akkumulyasiya olunmasıdır.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması material sərfinə qənaət etməyə imkan verir. Daha az material sərf olunması isə hazırlanan məhsulun maya dəyərini və material tutumunu aşağı salır ki, bu da müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir edir.

Material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün bəzi göstəriciləri nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bu göstəricilərdən biri mövcud xammaldan hazır məhsul alınması əmsalıdır, o imkan verir ki, ilkin xammalla nə qədər məhsul istehsal edə biləcəyimizi müəyyən edək. Bu əmsal faizlə ifadə edilir.

İkinci nəzərdən keçiriləcək əmsal materialdan istifadə əmsalıdır. Bu əmsalla məhsul istehsalında yaranan itkilərin miqdarını əks etdirir. Bu göstəricinin də iki forması vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- ✓ Materialdan istifadənin plan əmsalı;
- ✓ Materialdan istifadənin faktiki əmsalı.

İlkin göstərici hazırlanmış məhsul vahidinin xalis çəkisinin məhsulun sərfi normalarına əsasən istifadə olunancaq materialın həcminə nisbəti kimi hesablanır.

Materialdan istifadənin faktiki əmsalı isə hazırlanmış məhsul vahidinin xalis çəkisinin materialın faktiki istifadə olunmuş miqdarına nisbəti kimi hesablanır.

Materialdan istifadə əmsalı vahidə nə qədər yaxın olarsa, itki də o qədər az olar. Elə sahələr də vardır ki, orada detalın xalis həcmi onun xüsusi çəkisinin əvəzinə istifadə olunur.

Misal 5. Tutaq ki, məhsulun xalis çəkisi 1,5 kq, məhsul vahidinin istehsalına məsrəf norması 2 kq müəyyən edilmişdir. Məhsulun hər birinin istehsalına faktiki material sərfi isə 1,6 kq təşkil etmişdir. Buradan materialdan plan istifadə əmsalı və faktiki istifadə əmsalını tapmaq üçün aşağıdakı nisbətlər hesablanmalıdır:

$$1,5 \text{ kq} : 2 \text{ kq} = 0,75 \text{ (plan istifadə əmsalı),}$$

$$1,5 \text{ kq} : 1,6 \text{ kq} = 0,9 \text{ (faktiki istifadə əmsalı)}$$

Yuxarıdakı misala əsasən materialdan qənat təqribən 20 faiz olmuşdur – 0,9 : 0,75 = 1,2 və ya $((100 \times 1,2) - 100) = 120 - 100 = 20$ faiz təşkil edəcəkdir.

Məhsul istehsalı zamanı mövcud avadanlıqlarda istilikdən istifadə həcmi, yəni istilik itkisini ölçmək məqsədilə yanacaqdan istifadə əmsalı nəzərdən keçirilir. Bu əmsal avadanlığın faydalı iş əmsalı ilə xarakterizə olunur. Eyni miqdarda avadanlıqdan istifadə edərək daha artıq miqdarda məhsul götürülməsi avadanlığın faydalı iş əmsalının artırılması ilə mümkün olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, materialın istifadəsinə qənaət olunmasında kadrların bilik və bacarıqları, müəssisənin texniki təchizatla nə dərəcədə təmin olunması da özünü göstərir.

Ehtiyatlara qənaət olunması əmək sərfini də azaldır və bu da əmək məhsuldarlığını artırır.

Müəssisələrdə də, materiallar üzrə bir sıra qənaətin mənbələri mövcuddur. Materiallardan istifadə təhlili göstərir ki, sənaye müəssisələrində xammal, material, yanacaq və elektrik enerjisi üzrə qənaət eldə etmək üçün istifadə edilməmiş böyük ehtiyat mənbələri vardır.

Elektrik enerjisindən istifadə üzrə də böyük ehtiyat mənbələri vardır. Bir sıra müəssisələrdə avadanlığın çox boşuna işlənməsi halları olur, avadanlığın iş rejimi azaldılır və həqiqi gücü xidmət etdiyi aqreqların tələbatından xeyli artıq olan motorlar qurulur.

Müxtəlif müəssisələrdə materialların ehtiyat mənbələri vardır ki, bu da onlardan qənaətlə istifadə imkanı verir. Materiallara səmərəli istifadənin bir sıra yolları vardır. Məsələn, xammalın kompleks istifadəsi, xammal və materialların istifadə normalarını azaltmaq, qiymətli materialların əvəzedicilərindən istifadə və s.

Materiallardan istifadənin səmərəliliyini təmin edən istiqamətlərdən biri də itkiləri minimumlaşdıran və ya tullantılardan istifadəyə imkan verən yeni texnikandan istifadədir.

Materialdan istifadəyə qənaətin digər bir yolu istehsalın kimyalaşdırılması hesab olunur. Bu isə imkan verir ki xammal kompleks formada istifadə olunsun.

Qənaətin istiqamətlərinə xammal, material və yanacaqın hərəkətinin düzgün uçota alınmasını da aid edə bilərik.

Ümumiyyətlə, dövriyyə vəsaitlərinin uçotu qarşısında duran əsas vəzifələrə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- ✓ Dövriyyə vəsaitlərinin hərəkəti üzrə bütün əməliyyatların vaxtında və düzgün sənədləşdirilməsi;
- ✓ Anbarlarda, emal müəssisələrində ehtiyatların qorunub saxlanılmasına nəzarət;
- ✓ Ehtiyatların tədarükü üzrə olan xərclərin uçota alınması;
- ✓ Faktiki maya dəyərinin hesablanması;
- ✓ Müəyyən edilmiş ehtiyat normaları üzərində davamlı nəzarət;
- ✓ İstifadə edilməyən və ya artıq materialın aşkara olunması və onların satışının yoxlanılması;
- ✓ Tədarükçülərlə hesablaşmaların zamanında yerinə yetirilməsi;
- ✓ Pul vəsaitlərinin hərəkətinin, hesablaşma əməliyyatlarının düzgünlüyü və qanuniliyinə nəzarət;
- ✓ Debitor və kreditor borclarının müəyyən olunması üzərində nəzarət;
- ✓ Müəssisənin kassasında olan pul vəsaiti və qiymətli kağızları qorumaq, nağd pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinə nəzarət;
- ✓ Müəssisənin sərbəst pul vəsaiti qoyuluşunun daha səmərəli yollarının aşkar olunması;
- ✓ Müəssisənin kassasında, hesablaşma hesabı və digər hesablarda olan pul vəsaitinə nəzarət etmək;
- ✓ Pul vəsaitlərinin öz təyinatı üzrə istifadə olunması qaydalarına əməl etmək;
- ✓ Pul vəsaitlərinin hərəkətini, hesablaşma əməliyyatlarını uçot registrlərində vaxtında göstərmək;
- ✓ Vaxtı ötmüş debitor və kreditor borclarının qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər görmək və s.

İstehsalatda materiallara qənaəti hesablamaq üçün məmulat vahidinə material məsrəfi norması ilə hesabat ilində məmulatdan faktiki istehsalın həcminə hasilindən hesabat ilində materialın faktik məsrəfi çıxmalıyıq.

Əgər hesablama nəticəsi müsbətdirsə, qənaəti, mənfidirsə, israfçılığı göstərir.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşması mütləq və ya nisbi formada ola bilər.

Mütləq yaxşılaşmada istehsalın əvvəlki ilə eyni həcmdə baş verməsində daha az dövriyyə vəsaitinin istifadəsi baş verir.

Nisbi yaxşılaşmada isə satılan məhsulun artım tempi dövriyyə vəsaitlərinin artımından yüksək olur.

Əgər müəssisədə xammal və material ehtiyatları artıq miqdarda toplanarsa, bu müəssisənin maliyyə sabitliyinə də mənfə təsir edir. Belə olduğu halda, məssisə kreditləri, debitor borclarını zamanında ödəyə bilmir bu da məhsulun maya dəyərinin də artımına gətirib çıxarır.

Müəssisədə tədavül fondlarının düzgün idarə olunması dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin əsas istiqamətlərindən sayılır. Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə münasibətlərinin əhəmiyyətinin artdığı bir dövrdə, pul vəsaitlərinin hərəkətində vaxt amilinin nəzərə alınması, inflyasiya və valyuta kurslarının dəyişməsi tədavül fondlarının idarə olunması və onların üzərində mütəmadi nəzarət tələb edir və onun əhəmiyyətini artırır. Tədavül sferasında dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətini artırmaq üçün əmtəlik məhsulu ən qısa zamanda satmaq lazımdır. Bunun üçün tərəfdaşlarla müqavilələri vaxtında imzalamaq, maliyyə sənədlərinin dövriyyəsinə tezləşdirmək, lazımi marketinq xidmətinin inkişafı kimi tədbirlər mühüm rol oynayır.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi daxili və xarici olmaqla, iki tip amillərdən asılıdır. Daxili amillər dedikdə, istehsal ehtiyatlarının təşkili, normativdən çox olan ehtiyatların dövriyyədən çıxarılması; normalaşdırmanın inkişafı; hesablaşmanın səmərəli formalarının tətbiqi və s. nəzərdə tutulur.

Ölkənin mövcud iqtisadi vəziyyəti, qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklər, kredit üzrə faizlər, inflyasiya səviyyəsi və s. kimi amillər xarici amillər hesab olunur. Bu amillər müəssisədən asılı olmayan amillərdir.

3.2 Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətinin artması onlardan istifadə səmərəliliyini də artırır. Bu da onu göstərir ki, dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması müəssisənin maliyyə siyasətinin hazırlanmasında və maliyyə planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə olunması dedikdə, müəssisənin uzunmüddətli və səmərəli istehsal və maliyyə fəaliyyətini təmin etmək üçün lazımi dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin və strukturunun, onların mənbələrinin, aralarındakı nisbətlərin araşdırılması başa düşülür.

Müəssisənin mənfəəti müəyyən dərəcədə dövriyyə vəsaitlərinin həcmindən asılıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin həcmi optimal səviyyədə olmalıdır. Optimal səviyyədən istər çox olduqda, istərsə də az olduqda bu istənilən nəticəni verməyəcəkdir. Belə ki, əgər dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi zəruri normadan az olarsa, bu müəssisənin fəaliyyətində tez-tez fasilələrin yaranmasına səbəb olacaq ki, bu da mənfəətin həcmnin azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Dövriyyə vəsaitlərinin həcmi əgər optimal normadan çox olarsa, bu zaman vəsaitlərin bir qismi istehsal tsiklindən kənar qalır, bu da xəcləri artırır və mənfəətə də mənfi təsir edir.

Ehtiyatlardan istifadənin səmərəlilik səviyyəsi, qənaət və rentabellik təhlil olunan zaman müəyyən məsələlərə də nəzər salmaq lazımdır. Bu məsələlər aşağıdakılardır:

- Mövcud normativ və standartlara riayət olunması;
- Qənaət və rentabelliğin yoxlanılmasında lazımi normativlərin müəyyən olunması;
- Pozuntuların aradan qaldırılması üzrə tədbirlər hazırlamaq və icra etmək.

Dövriyyə aktivlərinin təhlili zamanı onlardan səmərəli istifadə olunmasını aşkara çıxarmaq üçün aktivlərin dövr müddəti, dövretmə sürəti, vəsaitin dövriyyəyə cəlb olunması, debitor borclarının vəziyyəti, debitor borcunun dövriyyə aktivlərinin

məcmunda xüsusi çəkisi, əmtəə-material ehtiyatlarının dövriyyəsi və s. kimi göstəriciləri ətraflı şəkildə öyrənmək lazımdır.

Dövriyyə aktivlərinin uçotu və auditi müasir tələblərə uyğun şəkildə qurularsa, o zaman onlardan səmərəli istifadə etmək mümkün olar. Bu zaman müəssisənin istehsal ehtiyatlarından, tədavül sferasındakı maddi aktivlərdən, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarından, pul vəsaitlərindən, hesablaşmalarda olan vəsaitlərdən istifadə yaxşılaşar. Yəni, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə olunması maya dəyərinin aşağı salınmasına, satışdan alınan mənfəətin artırılmasına gətirib çıxarır.

Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- Yoxlama zamanı müəssisə rəhbərinin əmri ilə təsdiq olunmuş siyahıda adı olmayan işçilərə, orada işləməyən şəxslərə və əvvəlki avans üçün hesabat verməyən təhtəlhəsab şəxslərə kassadan nağd pul verilməsi əməliyyatları xüsusi diqqətlə yoxlanılmalıdır;
- Ezamiyyə xərclərinin rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqəli sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi diqqətlə təhlil olunmalıdır;
- Vergiyə cəlb etmə məqsədi ilə norma həddində və normadan artıq sərf edilmiş nümayəndəlik xərclərinin analitik uçotu təşkil olunmalıdır;
- Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə üçün işlənib hazırlanan tədbirlər planı sintetik və analitik təhlil materiallarına uyğun olmalıdır;
- Auditor yoxlama zamanı yoxlamayı dövriyyə vəsaitləri ilə əlaqəsi olmayan materiallarla yükləməməlidir və s.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin daha da artırılması müəssisənin də mənfəətinin artmasına və bu da ölkə ərazisində ÜDM-nin də yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Artımın əldə olunması üçün isə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üzrə maliyyə nəzarəti sistemini də təkmilləşdirmək lazımdır.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi nəzarətin ən müasir mexanizmlərinin tətbiqini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini, təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Bizim ölkəmizdə də son dövrlər maliyyə nəzarəti inkişaf etsə də, onun da müəyyən çatışmazlıqları vardır. Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sisteminin əsas problemlərindən biri əlaqələndirmənin yoxluğu, bir təsərrüfat subyektində eyni zamanda bir neçə nəzarətçinin yoxlamalar təşkil etməsi olmuşdur. Bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqlara həmçinin aşağıdakıları da aid etmək olar:

- ✓ Ölkə üzrə ümumi maliyyə nəzarəti standartları formalaşmamışdır;
- ✓ Daxili və xarici maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların görməli olduğu işlər lazımi dərəcədə fərqləndirilməmişdir;
- ✓ Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar üçün inzibati təsir üçün reqlamentləşdirilmiş qaydalar mövcud deyildir və s.

1996-cı ildə Beynəlxalq Valyuta Fondunun tələbinə əsasən ölkə prezidentinin fərmanı ilə yoxlamalar məhdudlaşdırıldı və prokurorluq və DİN orqanlarına təsərrüfat təşkilatlarında yoxlamalar aparması qadağan olundu və ölkədə başlıca maliyyə nəzarət orqanı olan Maliyyə Nazirliyinin nəzarət strukturları yenidən qurularaq, bəzi dövlət nəzarət orqanlarının funksiyaları məhdudlaşdırıldı.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Buraya qəbul olunan qanun layihələri, imzalanan fərmanlar və s. aid oluna bilər. Bunların bəzilərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi haqqında” 1996-cı il 17 iyun tarixli 463 sayılı fərman;
- “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” 7 yanvar 1999-cu il tarixli fərman;
- "Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında" 28 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı;

- Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə nəzarəti işini nizamlamaq məqsədilə verilmiş “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında” 1-64 sayılı, 27 iyun 2001-ci il tarixli təlimatı
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 3 sentyabr tarixli 377 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004- 2006-cı illər)” və s.

Ölkə ərazisində Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında”, “Daxili audit haqqında”, ”, “Banklar haqqında”, “Mühasibat uçotu haqqında”, “Maliyyə-sənaye qrupları haqqında” və s. bu kimi qanunların qəbulu auditin ölkə iqtisadiyyatında və cəmiyyətin həyatında oynadığı rol və vəzifələri əks etdirir. Həmçinin, ötən dövr ərzində iqtisadi-maliyyə həyatında və qanunçuluq sferasında baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa çoxsaylı əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

1999-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası tərəfindən ilk dəfə olaraq “Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin islahatı” konsepsiyası işlənib hazırlanmış və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edilmişdir. Burada audit sisteminin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübə əsasında ölkədə auditin təşkili, ölkəmizdə auditor kadrlarının hazırlanması və ixtisasartırmasının istiqamətləri, auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ona nəzarətin təkmilləşdirilməsi və s. istiqamətdə təkliflər işlənib hazırlanmışdır. [5]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 3 sentyabr tarixli 377 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramında (2004- 2006-cı illər)” auditor xidmətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə auditin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və auditor xidmətinin beynəlxalq audit standartlarına uyğunlaşdırılması, milli audit standartlarının hazırlanmasının

başla çatdırılması; Auditorlar Palatasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və s. kimi məsələlərin həlli Auditorlar Palatasına tapşırılmışdır.[5]

“Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası”nda 2014-2020-ci illərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlər aşağıdakı istiqamətlərdədir:

- Auditor xidmətinin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə;
- Auditor fəaliyyətinin idarə olunması, tənzimlənməsi və auditin institusional potensialının gücləndirilməsi üzrə:
  - Beynəlxalq audit standartlarının tətbiqinin genişləndirilməsi üzrə;
  - Auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə;
  - Auditor kadrlarının hazırlanması və yenidən hazırlanması üzrə;
  - Auditin təşkili üzrə;
  - Auditdə şəffaflığın artırılması, haqsız rəqabət və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə;
- Auditin təşkili və tənzimlənməsinə dair metodik vəsait və tövsiyələrin hazırlanması üzrə;
  - Auditin təbliği və təşviqi üzrə;
  - Auditdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi üzrə;
  - Nəşrlər, seminar və konfransların keçirilməsi üzrə;
  - Təhlil, tədqiqat və sosioloji sorğular üzrə;
  - Beynəlxalq audit təcrübəsinin tətbiqi üzrə.

“Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası”nın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılması baxımından ölkə iqtisadiyyatının sabit və dayanıqlı inkişafını təmin etmək, şəffaflığın artırılması, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya üçün tədbirlərin reallaşmasına dəstək verməkdir.

Həmçinin maliyyə nəzarəti sahəsində bir sıra yeni struktur elementləri də yaradılmışdır.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi qeyd etdiklərimizlə kifayətlənmir. Bunun üçün bir sıra vacib tədbirlər həyata keçirmək lazımdır:

- a) Beynəlxalq arenaya çıxma biləcək milli auditor şirkətləri yaratmaq və formalaşdırmaq. Nəinki xarici bazara milli auditor şirkətlərimiz çıxma bilmir, hətta daxili bazarda belə bir çox böyük şirkətlər audit yoxlaması üçün məşhur xarici şirkətlərə müraciət edirlər;
- b) Nəzarət işlərinin müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılması və koordinasiyası;
- c) Xüsusi şirkətlərin fəaliyyətindən maliyyə nəzarəti və vergilərin toplanması istiqamətlərində istifadəyə başlanması;
- d) Təsərrüfat subyektinin fərqli nəzarət orqanları tərəfindən yoxlanmasının təkrarlanması hallarını aradan qaldırmaq və bu məqsədlə də Maliyyə Nazirliyi və Hesablama Palatasının həmsədrliyi ilə maliyyə nəzarətini həyata keçirən təşkilatların idarəetmə heyəti üzvlərindən təkil olunmuş təşkilatlararası şura yaradılmalıdır. Bölgələrdə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların bölmələrinin yaradılmalıdır ki, bununla da maliyyə nəzarəti təşkilatları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri möhkəmlətmək mümkün olsun;
- e) Online yoxlamalardan və elektron vasitələrdən maliyyə nəzarəti zamanı istifadəsinə geniş imkanlar yaratmaq. Bunun üçün “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əlavə və dəyişikliklər edərək elektron auditin tətbiqi üçün mühasibatlığın elektron formada təşkili, o cümlədən məlumatların təqvim illəri əsasında elektron fayllar şəklində arxivləşdirilməsi qaydası müəyyən olunmalıdır.
- f) Nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı görülən iş üzrə keyfiyyət parametrlərinə, səmərəliliyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təhlil zamanı analitik xarakterli yoxlama üsullar inkişaf etdirilməlidir;

- g) Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfatdaxili nəzarət sistemini əsaslı formada inkişaf etdirmək üçün bütün təsərrüfat subyektlərində daxili auditin təşkili;
- h) Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, aşkar olunmuş çatışmazlıqları daha tez aradan qaldırmaq məqsədilə onlara inzibati təsir göstərmək üçün şərait yaradılmalıdır. Bunun üçün bir çox ölkələrdə də tətbiq edilən maliyyə nəzarəti nəznində ixtisaslaşmış xüsusi məhkəmə orqanı yaradıla bilər.
- i) Hər bir sahənin inkişafında əsas məsələlərdən biri həmin sahədə sağlam rəqabət şəraitinin yaradılmasıdır. Bu məsələdə dövlətin üzərinə iş düşür. Belə ki, dövlət auditin həyata keçirilməsi üçün minimum haqq müəyyən etməli və bu qanunvericiliklə tənzimlənməlidir.
- j) Yoxlamanın həyata keçirilməsi şəraitin təmin olunması və lazımı sənədlərlə təmin olunma və onların düzgünlüyü üzrə sifarişçi məsuliyyət daşmalıdır;
- k) Daha güclü normativ-hüquqi bazaya malik olmaq, mövcud inkişaf nəzərə alınaraq normativ-hüquqi bazada da dəyişikliklər etmək, onu təkmilləşdirmək;
- l) Beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə riayət edərək onun əsasında milli audit standartlarının yaradılması;
- m) Inzibati pozuntuların qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasına cəza qərarı çıxarmaq hüququnun verilməsi;
- n) Baş verəcək pozuntu halları üzrə cərimə mexanizminin işlənilib hazırlanması və s.
- o) Maliyyə nəzarətinin daha səmərəli, effektiv olması üçün hüquq normaları təkmilləşdirilməlidir. Bu təkmilləşmənin istiqamətlərinə aiddir: qanunsuz əldə oluna gəlirləri aşkara çıxarmaq sahəsində istifadə olunan hüquqi vasitələri təkmilləşdirmək və möhkəmlətmək; bank sirri kimi qəbul olunan hüquqi prinsipləri dəqiq müəyyən etmək; vəsaitlərin dövriyyəsinə nəzarət məqsədilə yoxlamaları aparan orqana lazımı sənədlərlə tanışlığa şərait yaradılması;

qanunvericikdə mövcud olmayan, saxta adlar üçün hesab açılmasını və istifadəsini qeyri-qanuni sayan müddəanın qəbulu və s.

Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə müəyyən prinsiplərə əməl olunmalıdır:

- ✓ Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində aşkarlıq prinsipinə əməl olunmalıdır. Lakin təsərrüfat subyektinin kommersiya sirlərinin də qorunması təmin olunmalıdır.
- ✓ Baş verə biləcək mənfi hallar üçün qabaqlayıcı tədbirlər hazırlanmalıdır. Belə tədbirlər müəssisənin strateji planlarında əks olunur.
- ✓ Maliyyə nəzarəti təsərrüftə subyektləri ilə yanaşı, dövlətin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını əhatə edir. Yoxlama zamanı, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb qiymətləndirilir. Müasir bazar iqtisadiyyatı dövründə maliyyə nəzarətinin hərtərəfli olması daha çox əhəmiyyət daşıyır.
- ✓ Maliyyə nəzarətinin icrası zamanı demokratik ölçülər nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövriyyə vəsaitləri istehsalın mühüm ünsürüdür. O, istehsalı zəruri maliyyə resursları ilə təmin edir, müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyinə şərait yaradır. Müəssisənin ahəngdar, davamlı və məhsuldar fəaliyyəti onun dövriyyə vəsaitlərinin sabitliyindən asılıdır. Vəsaitlərin çatışmazlığı müəssisənin də fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına, icrası nəzərdə tutulan, lakin icra olunmamış proqramların sayının artmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə müəssisə qarşısındakı mühüm məsələlərdəndir.

Dövriyyə aktivlərinin təhlili zamanı onlardan səmərəli istifadə olunmasını aşkara çıxarmaq üçün aktivlərin dövr müddəti, dövretmə sürəti, vəsaitin dövriyyəyə cəlb olunması, debitor borclarının vəziyyəti, debitor borcunun dövriyyə aktivlərinin məcmunda xüsusi çəkisi, əmtəə-material ehtiyatlarının dövriyyəsi və s. kimi göstəriciləri ətraflı şəkildə öyrənmək lazımdır.

Dövriyyə aktivlərinin uçotu və auditi müasir tələblərə uyğun şəkildə qurularsa, o zaman onlardan səmərəli istifadə etmək mümkün olar. Bu zaman müəssisənin istehsal ehtiyatlarından, tədavül sferasındakı maddi aktivlərdən, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarından, pul vəsaitlərindən, hesablaşmalarda olan vəsaitlərdən istifadə yaxşılaşar. Yəni, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə olunması maya dəyərinin aşağı salınmasına, satışdan alınan mənfəətin artırılmasına gətirib çıxarır.

Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirilməlidir: yoxlama zamanı müəssisə rəhbərinin əmri ilə təsdiq olunmuş siyahıda adı olmayan işçilərə, orada işləməyən şəxslərə və əvvəlki avans üçün hesabat verməyən təhtəlhesab şəxslərə kassadan nağd pul verilməsi əməliyyatları xüsusi diqqətlə yoxlanılmalıdır; ezamiyyə xərclərinin rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqəli sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi diqqətlə təhlil olunmalıdır; vergiyə cəlb etmə məqsədi ilə norma həddində və normadan artıq sərf edilmiş nümayəndəlik

xərclərinin analitik uçotu təşkil olunmalıdır; dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə üçün işlənib hazırlanan tədbirlər planı sintetik və analitik təhlil materiallarına uyğun olmalıdır; auditor yoxlama zamanı yoxlamaları dövriyyə vəsaitləri ilə əlaqəsi olmayan materiallarla yükləməməlidir və s.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin daha da artırılması müəssisənin də mənfəətinin artmasına və bu da ölkə ərazisində ÜDM-nin də yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Artımın əldə olunması üçün isə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üzrə maliyyə nəzarəti sistemini də təkmilləşdirmək lazımdır. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi nəzarətin ən müasir mexanizmlərinin tətbiqini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini, təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Bizim ölkəmizdə də son dövrlər maliyyə nəzarəti inkişaf etsə də, onun da müəyyən çatışmazlıqları vardır. Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sisteminin əsas problemlərindən biri əlaqələndirmənin yoxluğu, bir təsərrüfat subyektində eyni zamanda bir neçə nəzarətçinin yoxlamalar təşkil etməsi olmuşdur. Bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqlara həmçinin aşağıdakıları da aid etmək olar:

- ✓ Ölkə üzrə ümumi maliyyə nəzarəti standartları formalaşmamışdır;
- ✓ Daxili və xarici maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların görməli olduğu işlər lazımi dərəcədə fərqləndirilməmişdir;
- ✓ Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar üçün inzibati təsir üçün rəqlamentləşdirilmiş qaydalar mövcud deyildir və s.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Buraya qəbul olunan qanun layihələri, imzalanan fərmanlar və s. aid oluna bilər. Bunların bəzilərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi haqqında” 1996-cı il 17 iyun tarixli 463 sayılı fərman;
- “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” 7 yanvar 1999-cu il tarixli fərman;
- "Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında" 28 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı;
- Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə nəzarəti işini nizamlamaq məqsədilə verilmiş “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında” 1-64 sayılı, 27 iyun 2001-ci il tarixli təlimatı
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 3 sentyabr tarixli 377 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004- 2006-cı illər)” və s.

Ölkə ərazisində Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında”, “Daxili audit haqqında”, ”, “Banklar haqqında”, “Mühasibat uçotu haqqında”, “Maliyyə-sənaye qrupları haqqında” və s. bu kimi qanunların qəbulu auditin ölkə iqtisadiyyatında və cəmiyyətin həyatında oynadığı rol və vəzifələri əks etdirir. Həmçinin, ötən dövr ərzində iqtisadi-maliyyə həyatında və qanunçuluq sferasında baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa çoxsaylı əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

1999-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası tərəfindən ilk dəfə olaraq “Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin islahatı” konsepsiyası işlənib hazırlanmış və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edilmişdir. Burada audit sisteminin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübə əsasında ölkədə auditin təşkili, ölkəmizdə auditor kadrlarının

hazırlanması və ixtisasartırmasının istiqamətləri, auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ona nəzarətin təkmilləşdirilməsi və s. istiqamətdə təkliflər işlənib hazırlanmışdır. [5]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 3 sentyabr tarixli 377 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramında (2004- 2006-cı illər)” auditor xidmətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə auditin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və auditor xidmətinin beynəlxalq audit standartlarına uyğunlaşdırılması, milli audit standartlarının hazırlanmasının başa çatdırılması və s. kimi məsələlərin həlli Auditorlar Palatasına tapşırılmışdır. [5]

“Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası”nda 2014-2020-ci illərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlər aşağıdakı istiqamətlərdədir:

- Auditor xidmətinin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə:
- Auditor fəaliyyətinin idarə olunması, tənzimlənməsi və auditin institusional potensialının gücləndirilməsi üzrə:
  - Beynəlxalq audit standartlarının tətbiqinin genişləndirilməsi üzrə;
  - Auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə;
  - Auditor kadrlarının hazırlanması və yenidən hazırlanması üzrə;
  - Auditin təşkili üzrə;
  - Auditdə şəffaflığın artırılması, haqsız rəqabət və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə;
  - Auditin təşkili və tənzimlənməsinə dair metodik vəsait və tövsiyələrin hazırlanması üzrə;
  - Auditin təbliği və təşviqi üzrə;
  - Auditdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi üzrə;
  - Nəşrlər, seminar və konfransların keçirilməsi üzrə;
  - Təhlil, tədqiqat və sosioloji sorğular üzrə;

➤ **Beynəlxalq audit təcrübəsinin tətbiqi üzrə.**

“Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası”nın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılması baxımından ölkə iqtisadiyyatının sabit və dayanıqlı inkişafını təmin etmək, şəffaflığın artırılması, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya üçün tədbirlərin reallaşmasına dəstək verməkdir.

Həmçinin maliyyə nəzarəti sahəsində bir sıra yeni struktur elementləri də yaradılmışdır.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi qeyd etdiklərimizlə kifayətlənmir. Bunun üçün bir sıra vacib tədbirlər həyata keçirmək lazımdır:

- a) Beynəlxalq arenaya çıxmağa biləcək milli auditor şirkətləri yaratmaq və formalaşdırmaq. Nəinki xarici bazara milli auditor şirkətlərimiz çıxma bilmir, hətta daxili bazarda belə bir çox böyük şirkətlər audit yoxlaması üçün məşhur xarici şirkətlərə müraciət edirlər;
- b) Nəzarət işlərinin müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılması və koordinasiyası;
- c) Xüsusi şirkətlərin fəaliyyətindən maliyyə nəzarəti və vergilərin toplanması istiqamətlərində istifadəyə başlanması;
- d) Təsərrüfat subyektinin fərqli nəzarət orqanları tərəfindən yoxlanmasının təkrarlanması hallarını aradan qaldırmaq və bu məqsədlə də Maliyyə Nazirliyi və Hesablama Palatasının həmsədrliyi ilə maliyyə nəzarətini həyata keçirən təşkilatların idarəetmə heyəti üzvlərindən təkil olunmuş təşkilatlararası şura yaradılmalıdır. Bölgələrdə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların bölmələrinin yaradılmalıdır ki, bununla da maliyyə nəzarəti təşkilatları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri möhkəmlətmək mümkün olsun;
- e) Online yoxlamalardan və elektron vasitələrdən maliyyə nəzarəti zamanı istifadəsinə geniş imkanlar yaratmaq. Bunun üçün “Mühasibat uçotu haqqında”

Azərbaycan Respublikası Qanununa əlavə və dəyişikliklər edərək elektron auditin tətbiqi üçün mühasibatlığın elektron formadada təşkili, o cümlədən məlumatların təqvim illəri əsasında elektron fayllar şəklində arxivləşdirilməsi qaydası müəyyən olunmalıdır.

- f) Nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı görülən iş üzrə keyfiyyət parametrlərinə, səmərəliliyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təhlil zamanı analitik xarakterli yoxlama üsulları inkişaf etdirilməlidir;
- g) Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfatdaxili nəzarət sistemini əsaslı formada inkişaf etdirmək üçün bütün təsərrüfat subyektlərində daxili auditin təşkili;
- h) Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, aşkar olunmuş çatışmazlıqları daha tez aradan qaldırmaq məqsədilə onlara inzibati təsir göstərmək üçün şərait yaradılmalıdır. Bunun üçün bir çox ölkələrdə də tətbiq edilən maliyyə nəzarəti nəznində ixtisaslaşmış xüsusi məhkəmə orqanı yaradıla bilər.
- i) Hər bir sahənin inkişafında əsas məsələlərdən biri həmin sahədə sağlam rəqabət şəraitinin yaradılmasıdır. Bu məsələdə dövlətin üzərinə iş düşür. Belə ki, dövlət auditin həyata keçirilməsi üçün minimum haqq müəyyən etməli və bu qanunvericiliklə tənzimlənməlidir.
- j) Yoxlamanın həyata keçirilməsi şəraitin təmin olunması və lazımı sənədlərlə təmin olunma və onların düzgünlüyü üzrə sifarişçi məsuliyyət daşmalıdır;
- k) Daha güclü normativ-hüquqi bazaya malik olmaq, mövcud inkişaf nəzərə alınaraq normativ-hüquqi bazada da dəyişikliklər etmək, onu təkmilləşdirmək;
- l) Beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə riayət edərək onun əsasında milli audit standartlarının yaradılması;
- m) Inzibati pozuntuların qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasına cəza qərarı çıxarmaq hüququnun verilməsi;

- n) Baş verəcək pozuntu halları üzrə cərimə mexanizminin işlənilib hazırlanması və s.
- o) Maliyyə nəzarətinin daha səmərəli, effektiv olması üçün hüquq normaları təkmilləşdirilməlidir. Bu təkmilləşmənin istiqamətlərinə aiddir: qanunsuz əldə oluna gəlirləri aşkara çıxarmaq sahəsində istifadə olunan hüquqi vasitələri təkmilləşdirmək və möhkəmlətmək; bank sirri kimi qəbul olunan hüquqi prinsipləri dəqiq müəyyən etmək; vəsaitlərin dövriyyəsinə nəzarət məqsədilə yoxlamaları aparacaq orqana lazımi sənədlərlə tanışlığa şərait yaradılması; qanunvericilikdə mövcud olmayan, saxta adlar üçün hesab açılmasını və istifadəsini qeyri-qanuni sayan müddəanın qəbulu və s.

Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə müəyyən prinsiplərə əməl olunmalıdır:

- ✓ Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində aşkarlıq prinsipinə əməl olunmalıdır. Lakin təsərrüfat subyektinin kommersiya sirlərinin də qorunması təmin olunmalıdır.
- ✓ Baş verə biləcək mənfi hallar üçün qabaqlayıcı tədbirlər hazırlanmalıdır. Belə tədbirlər müəssisənin strateji planlarında əks olunur.
- ✓ Maliyyə nəzarəti təsərrüftə subyektləri ilə yanaşı, dövlətin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını əhatə edir. Yoxlama zamanı, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb qiymətləndirilir. Müasir bazar iqtisadiyyatı dövründə maliyyə nəzarətinin hərtərəfli olması daha çox əhəmiyyət daşıyır.
- ✓ Maliyyə nəzarətinin icrası zamanı demokratik ölçülər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYATLAR SİYAHISI

- 1) “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004-cü il
- 2) “Audit xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994-cü il
- 3) “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə” 1994-cü il
- 4) “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2007-ci il
- 5) Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası (2012-2020-ci illər)
- 6) “Firmanın iqtisadiyyatı” T. Ə. Hüseynov. Dərslik. Bakı, 2009
- 7) “Auditin əsasları” S.M. Səbzəliyev, R. M. Hacıyev, Dərslik. 2013
- 8) “Maliyyə nəzarəti” B. A. Xankişiyeu. Dərslik. Turan, 2012,
- 9) “Müəssisələrin maliyyəsi” B. Ataşov, N. Novruzov. Dərs vəsaiti. Bakı, 2009
- 10) “Müəssisənin iqtisadiyyatı” Yahudov X. M., Bakı, 2005
- 11) “Müəssisənin maliyyəsi” İsgəndərov R. Ə. Bakı, 2007
- 12) “Audit” Abbasov İ. M. Dərslik. Bakı Elm 1999
- 13) М.В. Мельник, А.С. Пантелеев, А.Л. Звездин “Ревизия и контроль” Под редакцией профессора М.В. Мельник Москва ИД ФБК-ПРЕСС 2003
- 14) Бровкина Н. Д. Контроль и ревизия : учеб. пособие. — Москва: ИНФРА-М, 2007.
- 15) Ковалев В. В., Ковалев Вит. В. К56 “Финансы организаций” (предприятий), 2006.
- 16) И.И. Добросердова, И.Н. Самонова, Р.Г. Попова “Финансы предприятий”
- 17) Артеменко В.Г, Беллендер М.В. Финансовый анализ, Финансы и статистика 1997
- 18) Шермет А.Д. – Аудит. Dərslik, Москва, 2001 г.
- 19) www.sai.gov.az
- 20) www.audit.gov.az
- 21) www.maliyye.gov.az
- 22) www.economy.gov.az
- 23) http://www.azersun.com/maliyye_hesabati_2014.pdf

- 24) www.anl.az
- 25) www.kitabyukle.wordpress.com
- 26) www.elektronkitab.com
- 27) www.monographies.ru
- 28) www.auditfin.com
- 29) www.repetitora.com
- 30) www.studme.org

XÜLASƏ

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təklifdən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

Girişdə dissertasiya işi mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın predmeti, tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasları və işin strukturu verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslində dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti, tərkibi, formalaşma mənbələrindən bəhs olunur.

Dissertasiyanın ikinci fəslində maliyyə nəzarətinin təşkilinin əhəmiyyəti, formaları, dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsi üzrə maliyyə nəzarətinin təşkili qaydalarından bəhs olunur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən bəhs edir.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatın nəticələri göstərilmiş və təcrübədə tətbiq edilməsi üçün işlənib hazırlanmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and suggestions, as well as the list of references.

The introduction of the thesis introduces information about the urgency of the dissertation topic, aims and objectives of the research, the level of studying the problem, the subject of the research, including theoretical and methodological foundations of the and the thesis structure.

The first chapter of the thesis refers to the economic importance, composition, and sources of formation of circulating assets.

The second chapter emphasizes the importance of financial control, its forms, as well as the rules of financial control on the use of working capital.

The third chapter of the thesis is devoted to the directions of improvement of financial control system in order to increase the efficiency of working capital.

The results of the research and proposals developed in order to apply them in practice are presented in the conclusion of the thesis.

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, предложений, а также списка использованной литературы.

Во введении представлена актуальность темы диссертации, цели и задачи исследования, уровень изучения проблемы, предмет исследования, в том числе теоретические методологические основы исследования и структура диссертационной работы.

В первой главе диссертации говорится об экономической значимости, составе, источниках формирования оборотных средств.

Во второй главе подчеркивается значимость организации финансового контроля, его формы, а также порядок организации финансового контроля по использованию оборотных средств .

Третья глава диссертации посвящена направлениям усовершенствования системы финансового контроля с целью повышения эффективности оборотных средств предприятия.

В заключении диссертации представлены результаты исследования, а также выдвинуты предложения, разработанные с целью применения их на практике.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Maliyyə” kafedrasının magistri Eminli Ülviyyə Arzu qızının “Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyasının

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Dövriyyə vəsaitləri istehsalın mühüm ünsürüdür. O, istehsalı zəruri maliyyə resursları ilə təmin edir, müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyinə şərait yaradır. Müəssisənin ahəngdar, davamlı və məhsuldar fəaliyyəti onun dövriyyə vəsaitlərinin sabitliyindən asılıdır. Vəsaitlərin çatışmazlığı müəssisənin də fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına, icrası nəzərdə tutulan, lakin icra olunmamış proqramların sayının artmasına gətirib çıxara bilər.

Dövriyyə aktivlərinə tələbatın müəyyən olunması müəssisənin fəaliyyətinin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur ki, bu tələbatın optimal həddi müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyini, maksimal işgüzar aktivliyini, istifadədən kənar pul vəsaitinin aradan qaldırılmasını təmin etməlidir.

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması sahibkarlığın inkişafı baxımından qarşıya qoyulmuş aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Çünki dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin yaxşılaşdırılması investisiyaların da həcmnin artmasına səbəb olur.

Dövriyyə aktivlərinin təhlili zamanı onlardan səmərəli istifadə olunmasını aşkara çıxarmaq üçün aktivlərin dövr müddəti, dövretmə sürəti, vəsaitin dövriyyəyə cəlb olunması, debitor borclarının vəziyyəti, debitor borcunun dövriyyə aktivlərinin məcmunda xüsusi çəkisi, əmtəə-material ehtiyatlarının dövriyyəsi və s. kimi göstəriciləri ətraflı şəkildə öyrənmək lazımdır.

Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirilməlidir: yoxlama zamanı müəssisə rəhbərinin əmri ilə təsdiq olunmuş siyahıda adı olmayan işçilərə, orada işləməyən şəxslərə və əvvəlki avans üçün hesabat verməyən təhtəlhesab şəxslərə kassadan nağd pul verilməsi

əməliyyatları xüsusi diqqətlə yoxlanılmalıdır; ezamiyyə xərclərinin rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqəli sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi diqqətlə təhlil olunmalıdır; vergiyə cəlb etmə məqsədi ilə norma həddində və normadan artıq sərf edilmiş nümayəndəlik xərclərinin analitik uçotu təşkil olunmalıdır; dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə üçün işlənilib hazırlanan tədbirlər planı sintetik və analitik təhlil materiallarına uyğun olmalıdır; auditor yoxlama zamanı yoxlamayı dövriyyə vəsaitləri ilə əlaqəsi olmayan materiallarla yükləməməlidir və s.

Bütün qeyd etdiklərimiz dövriyyə vəsaitlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün maliyyə nəzarəti sisteminin əhəmiyyətini artırır. Bazar iqtisadiyyatı dövründə müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin təşkilində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi nəzarətin ən müasir mexanizmlərinin tətbiqini, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini, yeni struktur bölmələrinin yaradılmasını, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini, təsir gücünün artırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dövriyyə aktivlərinin iqtisadi mahiyyəti, ona tələtın müəyyən olunması, maliyyələşdirilmə mənbələri, səmərəliliyinin artırılması və bu istiqamətdə maliyyə nəzarəti üzrə görülən tədbirlər yerli və xarici tədqiqatçıların, alimlərin fikirləri, tədqiqatları ilə əks olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi – müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı elmi baxımdan əsaslandırılmış təkliflər hazır etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri dedikdə, tədqiqatın məqsədinə nail olmaq üçün qarşımıza çıxan vəzifələr başa düşülür:

- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti, tərkibi və quruluşunun araşdırılması;
- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın müəyyən edilməsi (normalaşdırılması) qaydasının öyrənilməsi;
- ✓ Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbələrinin təhlili;

- ✓ Maliyyə nəzarətinin təşkili zəruriliyi və əhəmiyyətini araşdırmaq;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin üsul və formalarını tədqiq etmək;
- ✓ Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən istifadə üzrə maliyyə nəzarətinin təşkili qaydalarını araşdırmaq;
- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolunu təhlil etmək;
- ✓ Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyini artırmaq üçün maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini araşdırmaq tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin təhlilində onların dövretmə surəti, dövretmə müddəti, onlardan səmərəli istifadə yolları, dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirməsi üzrə bir sıra istiqamətlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin nəzəri əsaslarını bir çox yerli və xarici maliyyə və iqtisadiyyat üzrə tədqiqatçıların elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyi, Prezident fərmanları, sərəncamlar və s. təşkil edir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, 86 səhifə həcmində yerinə yetirilmişdir.